Ahmet Rıza

ANILAR

Cumhuriyet

AYDINLANMA DİZİSİ: 208

ANILAR

Bu kitap, 1950 yılında Cumhuriyet gazetesinde dizi olarak yayınlanmıştır.

Dizgi - Yayımlayan:
Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Baskı: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Haziran 2001

AHMED RIZA

ANILAR

Cumhuriyet

AHMED RIZA BEY KİMDİR?

Ahmed Rıza Bey, ataları Türk olan Viyanalı bir hanımla, İngiliz Ali Bey'in evliliğinden, 1857 yılı Eylülünde, Vaniköyü'nde, dedesi Zâhire Nâzırı Rıza Efendi'nin yalısında dünyaya geldi.

Ali Bey, genç yaşında Avrupaî düşünce ve davranışlarıyla tanınmış Koca Reşid Paşa'nın takdirini kazanmış bir kimseydi. Kırım savaşında İcadiye tepesindeki kasra yerleşen İngiliz subay ve erleriyle görüşmesi ve dil bilmesi, halkın kendisini "İngiliz Ali Bey" diye anmasına neden olmuştu.

Ali Bey, İslâm dinini kabul etmiş olan eşi Nâile Hanım'la birlikte çocuklarını büyük bir yurt, özgürlük ve görev sevgisiyle yetiştirdi. Ali Bey, bir çok dışişleri görevlerinde, dışişleri protokol memurluğunda, Şûra-yı Devlet [Danıştay] üyeliğinde bulunmuş ve ilk kurulan Meclis-i Âyân'a [Senato] da üye olmuştu. İleri düşünceliliği dikkati çektiğinden, 1879'da Konya'ya sürüldü ve orada öldü.

Ahmed Rıza Bey, sultanî [lise] öğreniminden sonra, henüz pek genç yaşındayken Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası'nda [Dışişleri Bakanlığı Çeviri Odası] kısa bir süre yaz-

manlık yapmış, daha sonra babası, kendisini tarım öğrenimi için Paris'e göndermişti.

Babasının ölüm haberiyle yurda dönen Ahmed Rıza Bey, Bursa Mülkî İdadisi'nde [lise] müdür ve öğretmen olmuş, çalışmaları Maârif Nâzırı [Eğitim Bakanı] Münif Paşa'nın dikkatini çektiğinden bir yıl sonra Bursa Maârif Müdürlüğüne atanmıştı.

Ülkenin toplumsal ve siyasal gidişini kötü bulan, devrim ve iyileştirim [ıslahat] yapılmasını zorunlu gören Ahmed Rıza Bey, 1889'da Paris'e gitmiş ve II. Abdülhamid yönetimine karşı on dokuz yıl süren kararlı bir savaşıma girişmişti.

Önce, Padişaha ülkenin gelişmesi için gerekli gördüğü iyileştirmeleri bildiren tasarılar sunmuş, yanıt alamayınca bunları bastırıp dağıtmıştı. Savaşımı ve ülkece tanınması böyle başlamış ve bu eylemi Meşveret'in yayımı izlemişti.

Paris'te istibdada karşı çalışanlar arasında anlaşmazlıklar baş göstermiş ve kimi arkadaşları Ahmed Rıza Bey'den ayrılmışlardı. Ahmed Rıza Bey, sarayın önerdiği para ve rütbelere yüz vermeyerek dâvâsı uğrunda her türlü güçlüğü ve sıkıntıyı göze almıştı.

Paris'te bir yandan siyasal savaşımını sürdürürken bir yandan da öğrenim ve incelemeler yapmıştı. Kendisi Auguste Comte'un "Pozitivist Felsefe"sine inanmış ve bu alanda bir çok çalışma yapmıştı.

Meşrutiyet ilân edilince, Ahmed Rıza Bey İstanbul Meclisi'nin açılış günü halkın benzersiz gösterisiyle selâmlandı.

II. Meşrutiyet'in ilk Meclis-i Mebusan başkanı, doğru bildiği şeyleri söylemekten sakınmayan, özü sözü bir, yüreği temiz bir insandı. Meclis-i Mebusan'daki, sonraları Âyan'daki eleştirileri, karşıtlarını çoğalttı.

Meclis-i Mebusan Başkanı Ahmed Rıza Bey'i iyi tanıyanlardan biri olan eski Mâbeyin Başkâtibi Halid Ziya [Uşaklıgil] Bey, onun kişiliğini ve doğru söylemekten çekinmeyen özyapısını şöyle anlatıyor:

"Uzun, yaratılışının dayanıklılığına bir kanıt gibi dimdik duran bir boyu, başını taç gibi kaplayan güzel saçları, yüzüne ağırbaşlı bir ek gibi görünen uzunca bir sakalı, maviliğinde sıcak bir sevgi anlamı uçan gözleri vardı.

Meclis-i Mebusan başkanı Âyân başkanıyla birlikte en yüksek makam olan o sandalyeyi de, belki yönetim dolayısıyla büsbütün doldurmaz, ana her halde pek süslerdi.

Hünkâr onu kazanmaya gerek görürdü. Onun oturması için, Maçka'da bir saray verildi ve Mefruşat İdaresi'nce dayatılıp döşetildi. Saray'a geldikçe, her seferinde huzura çıkar ve iltifat görürdü.

Sonraları nasıl oldu da Hünkâr ondan eskisi gibi hoşlanmaz oldu; bunun açıklaması pek kolaydır. Bütün insanlar gibi, bu adamın da bir kusuru vardı: doğruluk!.. Ya da daha açık bir deyişle: doğruculuk; yani doğru olarak bulduğu bir şeyi, hiçbir sakınmaya, hiçbir ön hazırlığa gerek görmeksizin hemen püskürmek.

Mizacının bu özelliğinden dolayı, Ahmed Rıza çevresinde epeyce soğuk etkiler bırakmıştı. Onda herkese karşı eğitici, bir açıklayıcı, hiç olmazsa bir öğütçü olma huyu vardı."

Ahmed Rıza Bey, VI. Mehmed Vahdeddin tahta çıktığında Meşrutiyet yönetiminin korunacağına inanmıştı. Oysa VI. Mehmed Vahdeddin, Ahmed Rıza Bey'e hiçbir zaman güvenmemiş ve kendisinin Âyân Meclisi'ndeki eleştirilerini hoş karşılamamıştı.

Yeni padişah, Ahmed Rıza Bey'i bir maksatla Âyân baş-

kanlığına getiriyor ve bu maksadını Başmabeyinci Lütfi Simâvî Bey'e şöyle açıklıyordu:

"Âyan başkanlığı için benim bir adayım var. Kim olduğunu bulamayacağınızdan eminim. O mevki için Ahmed Rıza Bey'i düşündüm. Bu kimsenin Meclis-i Âyân'daki muhalefetinin yükselme hırsından ileri geldiğine kuşku duymamalı, kendisini o göreve atamakla münasebetsizliğine son vermesi doğaldır. Tarafımdan sadrâzama gidip isteğimi bildiriniz."

Vahdeddin Meclis-i Mebusan'ı kapatmaya karar verdiği zaman, Ahmed Rıza Bey'i de huzuruna kabul etmişti. Ahmed Rıza Bey, padişahın huzurundan çıkarken, başmâbeyinciye, "âlemde [bütün dünyada] demokrasinin saltanat sürdüğü bir zamanda, hiç Meclis-i Mebusan kapatılır mı?" diyordu.

Süleyman Nazif Bey, sonraları bir süre için Vahdeddin'e inanmış olmanın üzüntüsünü duyan Ahmed Rıza Bey'e, 26 Ekim 1924'te yazdığı bir mektupta şöyle diyordu:

"Mütareke'nin ilk günlerinde, her yurtsever Vahdeddin'e umutla ve dört elle sarılmıştı. Efendimizin yerinde kim Meclis-i Âyân başkanı olsaydı böyle davranırdı. Bundan dolayı, sizin hakkınızda hiç kimse en küçük bir olumsuz sanı besleyemez; kırk yıllık savaşım yaşamı sizi dünyaya ve tarihe lekesiz ve tertemiz olarak tanıtmıştır. Vahdeddin, konumunu anlayamayarak kendi kendisini lânet kuyusuna yuvarladı. Kendisinin de taç ve tahtının da, sonsuza dek yok olmasına neden olan, gene Vahdeddin'in kendisidir."

Mütareke yıllarının bir bölümünü Avrupa'da geçiren Ahmed Rıza Bey, İtalyan ve Fransız devlet adamlarıyla, Türkiye'ye dayatılan ağır barış koşullarının değiştirilmesi konusunda görüşmeler yaptı.

Ahmed Rıza Bey, yaşamının son günlerini Çengelköy

üstündeki çiftliğinde yalnız geçirmiş ve düşme dolayısıyla ortaya çıkan rahatsızlık yüzünden kaldırıldığı Şişli Etfal Hastanesi'nde, 27 Şubat 1930'da ölmüştür.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, ölümü dolayısıyla Ahmed Rıza Bey'in siyasal yaşamını anlatan bir yazısında şöyle demektedir:

"Ahmed Rıza'nın yaşamı, sürekli bir alçakgönüllülük ve özveri içinde geçmiştir. Yazılarında tantanalı cümleler yapmaktan çekindiği kadar, yaşayışında da gösterişli davranışlarda bulunmaktan kaçınırdı. Bu ülke, belki ondan daha büyük yurt ve özgürlük yol göstericileri gördü; ondan daha çok yüksek ve güçlü devrimciler yetişti; ama, en Avrupaî anlamıyla, uygar gözüpekliğin, uygar ahlâkın, bu diyarda biricik simgesi oydu."

***

Kendisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışıyla biten siyasal yaşamıyla ilgili anılarını zaman zaman dağınık notlar ve konular biçiminde yazmıştır.

Kendisine yazılmış kimi mektupların ve Jöntürk eylemleriyle ilgili belgelerin de yardımıyla bu notlar düzenlendiğinde, Ahmed Rıza Bey'in çocukluk yıllarından son savaşım dönemlerine kadarki anıları ortaya çıkıyor. Anılar, sıraya konarak, olduğu gibi bırakılmaya çalışılmış; yalnız kimi bölümlerinde, yazılanların izlenmesini kolaylaştırmak üzere eklemeler yapılmıştır.

Halûk Y. Şehsuvaroğlu

İlk Meclis-i Mebusan Başkanı
AHMET RIZA BEY'İN
ANILARI

Paris'teki Yaşamım

Babam beni Paris'e, tarım öğrenimi için göndermişti. Üç yıl sonra sınavlarımı geçiyordum ki babamın ölüm haberini aldım. İstanbul'a dönüşümde, kendime bir iş aradım. Kimse beni ne çiftliğine aldı, ne de bir sermaye koyarak bir çiftlik işletmek istedi. Sonunda, hiç istemediğim halde hükümet işine girmek zorunda kaldım. Ziraat Nâzırı [Tarım Bakanı], Arab Hakkı Paşa'ydı. Bakanlıkta bana bir iş olmadığını söyledi. Fransa'da bir tarım üniversitesi ve üç büyük tarım okulu var; her yıl yüzden çok öğrenci bu okulları bitiriyor, hepsi de iş buluyor. Bizim ülkemizdeyse tarımla ilgili bir şey yapılmadığı ve yapılacak bir çok iş bulunduğu halde, kendi parasıyla öğrenim görmüş ve [yurda] gelmiş bir adama, iş yok deniliyor.

Maârif Nezâreti'ne [Eğitim Bakanlığına] başvurdum. 2400 kuruş maaşla, bana Bursa'da İdâdi-i Mülkî Mektebi müdürlüğüyle kimya dersini verdiler; kabul ettim. Bursa Maârif Müdürü Veli Efendi adında sarıklı biriydi. Sekiz ay sonra, Nâzır [Bakan] Münif Paşa, çalışmamdan memnun olduğunu belirterek beni 3000 kuruş maaşla Bursa Maârif Müdürü yaptı; bir de ders verdi.

Bir buçuk yılda, devlet işlerini yakından gördüm. Bu iş-

lerin ne kadar kötüye gittiğini ve bu gidişle maârife değil, hiç bir şeye hizmet edilemeyeceğini anladım. Paris'e giderek, yakınan çığlıklarımı oradan yükseltmeyi düşündüm. Sınavlar olmuştu, izin istedim. İstanbul'a geldim. Münif Paşa'ya:

"Bana bir ay izin veriniz; ben bu izin süremi Paris'teki exposition'u [sergi, fuar] ziyaretle geçireceğim. Bir engel yok ya?" dedim.

"Nasıl yok! Siz fermanlı memursunuz, saraydan izin almak gerekir. Bilmem kimler de gideceklerdi. Exposition, ménolution tarihine rastladığından, saray kuşkulanıyor. Bu böyle kalmaz geçer; siz gene Bursa'ya gidiniz. İki ay sonra, ben size izin veririm, o zaman gidersiniz," dedi.

Bir hafta, on gün bekledim; sonunda Nâzır'a, "Benim sarayla alış verişim yok. Benim âmirim sizsiniz, size söylüyorum," dedim; "Öyleyse bana da bir şey söylememiş olunuz, sıvışıp gidiniz," dedi.

Paris'e geldikten sonra, Nezârete bir mektupla istifamı gönderdim. Bir ay geçti. Bir gün elçilikten bir mektup aldım: "Bankada adınıza gelmiş bir para var, gidip, alınız," diyordu. Bursa'da Maârif müdürüyken, kız ortaokulu mezarlık içinde bir odadan oluşan kötü bir yerdeydi. Maârif Nezâreti'ne pek çok kez yazdım. Sonunda, giderlerini kendi kesemden vererek bir yer tuttum. "Nezâret kabul ederse, benim paramı verirsiniz," dedim. Beş ay süren o kira bedeliyle maaşımdan dokuz günlük alacağım kalmıştı. Onu göndermişler sandım. Bankaya gittim, iki yüz lira gelmiş olduğunu haber alınca bir yanlışlık olmalı dedim, alamadım. Bankadan bir ay sonra aldığım bir mektupta, o paranın "lûtuf ve ihsân-ı tâcidarî [padişahın lutuf ve bağışı] olduğu bildirilmişti. Almadım.

Paris'te 1889 exposition'unu iyice gezip gördükten son-

ra öğrenime ve kitap, gazete çıkarmak için gereken şeyleri hazırlamaya başladım. Bir yandan geçimimi sağlamaya, öte yandan öğrenime çalışıyordum. Her gün kütüphaneye ve akşamları konferanslara giderdim.

Bir süre sonra birinci lâyihamı [iyileştirme tasarısı] padişaha sundum. Tasarım dikkate alınmış ve bu yoldaki öğrenimimin ürünlerini böyle kitapçık biçiminde "atebe-i ulyâ"ya [padişahın eşiğine] sunarak bir şey bastırmamam ferman buyrulmuştu. İki bin lira da ödül gönderilmişti. Parayı almadım. Mutlaka alınmalıdır," diye yanıt geldi. Gene reddettim, almadım.

Birkaç ay arayla, altı lâyiha sundum. Başka hiç bir haber çıkmadı. Maksadım haber almak değil, lâyihalarımda belirttiğim düşüncelerin uygulanmasıydı. Hiç bir şey yapılmadığını görünce, Sadrâzam'a uzun bir mektup yazdım. Ondan da bir haber çıkmayınca ilk lâyihamı bastırdım, dağıttım. Ondan sonra mektubu da bastırdım.

Bu iki kitapçık, beni İstanbul'da tanıttı. Mektuplar almaya başladım. Padişah, telâş etmiş olacak ki beni kandırmak için görevli gönderdi.

Münir Paşa daha o zaman "bey"di. Benimle görüşmek istediğini bildirdi. Odeon Tiyatrosu'nda bir loca tutmuş; orada buluştuk. Daha Meşveret'i yayımlamaya başlamamıştım. Gazetelere ara sıra makale yazıyordum. Beni inandırmaya çalıştı. Hiçbir devlet görevim olmadığı halde, toptan bir para önerdi. Hiçbir şey kabul edemeyeceğimi kesin olarak söyledim. Yirmi gün sonra Şanzelize'deki lokantaların birinde gene buluştuk, yeniden aldığı yönergeyi söyledi. Ben de ilk verdiğim yanıtı yineledim; "Paraya filâna gerek yok. Meclis-i Mebusan'ı açsın, padişahın en başta gelen övgücüsü ben olurum," dedim.

Aradan biraz daha geçti. Kuyumcubaşı geldi; padişahın huzuruna çağrılmış, yönerge almış, bir çok diller döktükten sonra, kaç bin lira istediğimi sordu. O zamana kadar sessizce dinlemiştim. Red yanıtı verince, yahudinin gözleri şaşkınlıkla açıldı; "Nasıl olur?" dedi.

Londra elçisi Kostaki Paşa da, Londra'ya geçerken Paris'te benimle konuşmakla görevlendirilmişti. Aldığı yönergeyi, resmî sözleri söyledikten sonra, "Şimdi namusunuza, yurtseverliğinize sesleniyorum. Ben babanızın dostuydum. Tuttuğunuz yol doğrudur. Yakınma çığlıklarınızı açıkça söylemek, bu durumdan ulusun memnun olmadığını dünyaya duyurmak gerekir; devam ediniz," dedi. Ziya Paşa'yla birlikte gelen Ebüzziya Tevfik Bey de, resmî önerilerini söyledikten sonra, "Bu yurtseverce yolda devamınızı dilerim," dedi ve beni alnımdan öptü.

Meşveret'in çıkarılması

Padişaha sunduğum lâyihayı ve Sadrâzama yazdığım ayrıntılı mektubu bastırdıktan sonra, sıra gazeteye gelmişti. Paris'te ciddî bir gazete çıkarmak gereğini duyduğum zaman, İrlanda'daki ulusçuların yandaşlarının başkanının yeni bir gazete yayımlamak için bir milyon iki yüz elli bin lira sermaye topladığını okumuştum. Benimse beş para sermayem ve bir yardımcım yoktu. Bulgar hükümeti, Makedonya'da propaganda yapmak için Krila cemiyeti aracılığıyla yılda bir milyon, Sırp hükümeti Sabba cemiyeti aracılığıyla sekiz yüz bin lira harcıyordu. Bizim İttihad Cemiyeti'nin [Birlik Derneği] parası yoktu; Harcaması da hiç düzeyindeydi.

Gazete çıkaracağımı İstanbul'a, Cemiyet'e haber verdim. Gazetenin adı, dahası, cemiyetin bile adı henüz kararlaştırıl-

mamıştı. İstanbul, İttihad-ı İslâm [İslam Birliği] diyordu. Ben bütün Osmanlıların çıkarları için çalışacağından dolayı İttihad ve Terakki [Birlik ve Gelişme] adını daha uygun gördüm. Öyle kabul edildi. Gazetenin adını da "Meşrutiyet" koydum.

Gazete, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yayın aracı olacaktı. Sürekli ve düzenli çıkması için maddî sermaye isterdi. Cemiyet bunu sağlayamadı. Gazetenin, ulusun egemenliği ve yurtseverce çabasından başka sermayesi olmadığı anlaşıldı. Ara sıra gönderilen beş franktan otuz franka dek abonelerle yetinildi.

Meşveret'in para gücüyle yayımlanmadığı, umutla yaşadığı, çalıştığı herkesçe bilindi. Para bakımından züğürt ve mânevî görevden başka eğlence bilmez; yurdun durumundan ciddî olarak üzgün bir adamla birlikte, bir düzen altında çalışmak istemeyenler, mazeret olarak bir takım yalanlar, suçlamalar uydurmaya gerek gördüler.

Yayın işinde benim kişisel çıkarlarıma hizmet ettiğim söylendi. Bu bana pek acı bir karaçalmaydı. Kişisel çıkarlarıma, her neye hizmet olursa olsun, ben gene de bir şey yapıyordum. Bir iş görüyordum. Kişlisel çıkarlarına hizmet etmeyenler acaba ne yapıyorlardı? Yurda bir iyiliği dokunan var mıydı? Bir kitap yazana, bir iş görene, kesinlikle düşmanlık için yapıyor denecek olsa, insanın her davranışında bir maksat bulunsa, o zaman hiç bir iş görmeyenlerin düşmanlığı, kendilerine, yurt konularına aldırışsız, yurtsevmez dedirtmek midir?

Abdülhamid, parayla susturamaymca, Paris'te benimle amansız bir savaşıma girişti

Sultan Abdülhamid döneminde, herkesin gözü paradaydı. Hafiyeler, dalkavuklar hep bağış almayı, ayrıcalıklar ka-

zanmayı düşünürlerdi. Para için şantaj yaparlardı. Parasız bir iş görmeyi kimse düşünmezdi. İşte bunlar, benim Paris'te cihat [kutsal savaş] ilân ederek, Meşveret'i kesinlikle kendi çıkarlarıma hizmet için yayımladığım kanısına kapıldılar. Padişahtan sus payı almadığım anlaşılınca, bir başka yerlerden para alıyorum sanıldı.

Savunduğum yüce amaçla uyumlu olarak yaşamaya çabalamıştım. Ele güne karşı dökülen bir kılıkla dolaşmamak için boğazımdan keser, hiçbir eğlenceye gitmez, üstüme başıma alırdım. Benim biraz temiz gezdiğimi görenler, bende kesinlikle para var sanırlardı. Ayda beş yüz, yedi yüz frank alanların üstü başı benim geçimime, üstüme, başıma oranlanamayacak derecede aşağıydı. Benim nasıl geçindiğim herkese merak olmuştu. Ne yaptığım, ne iş gördüğüm asla aranmıyor, nasıl yaşadığım düşünülüyor, soruluyordu. Bu konuda, herkes bir şey uydurur, söyler ve benden yüz bulmayanlar aleyhimde kitapçıklar yayımlarlardı. Aleyhimde yazanlarda mertlik yoktu. Yazdıkları şeyleri benden gizlerler, bana göstermezlerdi. Yazılan şeylerin bir takımını işittim, görmedim. Amaçları, bir sınıf halkın tutuculuğundan yararlanarak kendi kuruntularından uydurdukları yalanlarla beni lekelemekti. Buna garez değil, karaçalma denir.

Ben, elbette ünümün yayılmasını istiyordum. Çünkü o mânevî güçten gene yurda yararlı işlerde yararlanacaktım. Gerek bizde, gerek Avrupa'da, herkes yazılan şeyden çok yazana dikkat ediyor, önem veriyor. Bir sözü doğru olduğu için değil, söyleyenin konumunu düşünerek dinliyor.

Paris'e geldiğimde, makalemi bastırmak için gazete bulamıyordum. Yazı kuruluna beni kabul eden olmamıştı. Biraz tanındıktan sonra, gazeteler, dergiler benden makale istediler.

Yurttan kaçanlar geliyor, benden para istiyorlardı. Odamı, üstümü, başımı temiz görüyorlar; daha perişan bir durumda yaşayarak bu azıcık paradan onlara pay çıkarmak gerekir sanıyorlardı. Nakit olarak yardımda bulunmazsam, bana güceniyorlardı. Bana, oradaki kaçaklara dağıtılmak üzere bir para gönderilmiş olsaydı, elbette gereksinenlere verirdim.

Sarayın yeğin önlemleri

Para kabul etmediğim ve yayınlarımı sürdürdüğüm için, saray beni gıyaben yargılayarak mallarıma el konulmasıyla prangaya mahkûm etti. Bu da yeter görülmeyerek, Paris mahkemesinde aleyhimde dâvâ açıldı. Mahkemeye Clemenceau, Rochefort, Delbos gibi ünlü kimseler, benim için tanıklık etmeye gelmişlerdi. Mahkeme aklanmama karar verdi. Bütün gazeteler lehimde ve padişah aleyhinde makaleler yayımlayarak, bizim Meşveret'e bir yılda yapacağımız propagandanın en iyisini bir günde yaptılar.

Ondan sonra beni Paris'ten sürmek istediler. Polis müdürü, beni özel olarak çağırdı; kırk sekiz saat içinde Paris'ten çıkmamı söyledi. "Beni niçin kovuyorsunuz, namuslu bir adamın Paris'te oturmaya hakkı yok mu?" soruma, "Politika öyle gerektiriyor," dedi.

Ben doğru Clemenceau'ya gittim; kimi gazetelere de uğradım. Gazeteler ertesi günü ateş gibi makaleler yazdılar, beni savundular. O akşam çıkan Temps gazetesinin son sayfasında 'Ahmed Rıza için verilen ülke dışına çıkarılma kararı geri alınmıştır', anlamında bir haber görüldü.

Yabancı dilde yayımlanan bir gazeteyi kapatmaya hükü-

metin yetkisi varmış. Fransızca Meşveret'e dokunamadılar, ama Türkçe Meşveret'i kapattılar. Yeniden yayımlamak için yakın bir ülke aradım. Kışta, kıyamette Londra'ya gidip gelmek zor olacağından, Brüksel'i yeğledim. Orada bir basımeviyle uyuşarak Türkçe Meşveret'i Brüksel'de yayımlamaya başladım. Saray hemen Belçika hükümetine başvurarak gazetenin kapatılmasını istedi. Brüksel Polis müdürü beni çağırtarak, bunu bana anlattı; "Fransa'da yayınlanması yasak olduğu gibi, burası da izin vermeyecek," dedi. Belçika meclisine giderek, tanıdığım pozitivist M. Hector Denise'ye işi anlattım. O da beni, M.Laurent'a tanıttı. Bu iki kişi beni koruyacaklarına söz verdiler. Mecliste sorgulamada bulundular. Ayevans da bunlara katıldı.

M. Laurent, konuşmasında; "Ahmet Rıza'nın gazetesi Türkçedir; ne yazdığını, elbette biliyorum. Ama Sultan Abdülhamid hakkında ne kadar şiddetli dil kullansa, gene azdır. Dolayısıyla bu gazeteyi, imzamı koyarak ben çıkaracağım; hükümet, gücü yeterse kapatsın," dedi. Bunu görünce, hemen bir sayılık yazı yazarak Brüksel'e gittim ve Laurent'ın imzasıyla yayımladım. On beş gün sonra, öteki sayıyı bastırmak üzere yeniden Brüksel'e gittiğimde, Polis Nâzırı beni çağırttı, "Siz yasal bir hile yaparak gazetenizi gene yayımlıyorsunuz. Dolayısıyla sizin buraya gelmenize izin veremeyeceğiz," dedi ve bu konuda bir emir çıktığını da bildirdi. Bu emir gelip beni Paris'te buldu. Emir, Belçika toprağına ayak basmamı engelliyordu.

Türkçe Meşveret'i sonra Şûra-yı Ümmet adıyla Mısır'da yayımlamaya başladık ve Meşrutiyet'in ilânına kadar öylece sürdürdük.

Paris'te sıkıntılı yaşam ve para yardımında bulunanlar

Paris'te en sıkıntılı zamanlarım, Meşveret'in yayımı tarihinden sonraki ilk yıllardı. Kış akşamlarını, ısınmak için kütüphanede geçirirdim. Odamda ateş olmadığından, gazete ve kitaplarımı yatakta okurdum.

Haftanın cuma ve pazartesi sabahları konuklarımı kabul ederdim. Öteki günlerde, sabahları makale hazırlamakla, mektup yazmakla geçirirdim. Bir büyük yazarın iki saatte yazabileceği bir makale için, benim kütüphaneleri dolaşarak iki gün harcadığım olurdu.

Gündüzleri yemekten sonra kahvede gazetelere göz gezdirirdim. Saat dörtte, beşte bir konferans varsa oraya ve tanıdığım ailelerden kabul günü olan varsa, bir çay içmeye giderdim. Yoksa evime dönerek soyunur, yazı yazmaya ve okumaya başlardım. Yemeklerimi de bu arada kendim pişirirdim.

Geceleri çağrılı değilsem, bir yere çıkmazdım. Erken yatardım. Çok kez Temps gazetesini yatakta okur, onunla uyurdum.

Akşam yemeğe çağrılıysam, giderdim. Ancak, çağrılılardan en önce çıkan ben olurdum. Geç yatmak, beni rahatsız ederdi. Gündüzleri kütüphaneye yaya gider, gelirdim. Benim için bir gezinti olurdu. Dönüşte rıhtım üzerindeki kitapçıları ziyaret eder, ucuz kelepir kitap bulursam alırdım. Böyle bin güçlükle birer birer topladığım kitapları, daha sonra İstanbul'da satmak zorunda kaldım. Her kış, bir iki konferans verirdim. Bu konferansları hazırlamak için çok güçlük çeker, yorulurdum.

Paris'te yeni bir iş bulur bulmaz, Abdülhamid beni oradan attırıyordu

Bursa Maarif Müdürlüğünü bırakarak Paris'e geldiğim zaman, cebimde yüz lira vardı. Bu para bitmezden önce kendime bir iş bulmak zorundaydım. Tanıdığım Mösyö Kirkof aracılığıyla Adliye'de resmî çevirmenlik işini buldum. Ancak belirli bir maaşı yoktu. İş çıktıkça alacaktım. Bir süre sonra, Yafa-Kudüs demiryolu şirketinde yüz frank maaşla çeviri görevine girdim. Biraz sonra Beyrut-Şam şirketinde aynı görevi yüz frank maaşla üstlendim. Ayda iki yüz frank şirketlerden ve bir biri üzerine elli, altmış frank da Adliye'den alıyordum. Bana yetiyordu. Ama, Meşveret yayımlanmaya başlandıktan sonra, Sultan Abdülhamid'in ilk işi geçimimi engellemek oldu. Şirketlerden çıkarılmamı istedi. Şirketler, her ne kadar Fransızlarınsa da, bunları kurma yetkisi Osmanlı olduğu gibi, Osmanlı hükümetiyle de iş göreceğinden, bu isteğe uymak zorunda kalmışlardı.

Üzülerek durumu bana bildirdiler. Beyrut-Şam şirketi, bana izin verirken, "Siz gene bizdensiniz," demişti. Bir şey anlayamadığım için bu söze önem vermemiştim. Bir ay geçti; bir gün şirketten bir mektup aldım, beni çağırıyordu. Gittim, "Aylığınız muhasebecide duruyor, niye gelip almadınız?" dediler. "Alacağım kalmamıştı," dedim. "Hayır, sizi her ne kadar resmen çıkardıksa da, haksız bir işlem olduğu için maaşınızın sürekli verilmesine karar verilmiştir," dediler. "İş görmeyecek miyim?" sorusuna da, "Hayır, artık size iş verilmeyecektir," yanıtını alınca, "Nimet, külfet mukabilidir [ekmek, çalışma karşılığıdır], iş verilmezse maaş kabul edemem," dedim, çıktım; bir daha da semtlerine uğramadım. Bu

davranışım sonradan pek beğenilmiş, Meşveret aleyhinde açılan dâvâda, lehimde tanıklık edenlerce mahkemede anlatılmıştı.

Paris'te beni kimse aramadı; nasıl geçindiğimi soran ve üç dört dosttan başka para gönderen olmadı; onlar da düzensiz gelirdi. Çok sıkıntılı zamanlar geçirmiştim. Benim Paris'te bir yılda kendim için harcadığım paranın tutarı, Beyoğlu'nda bir hafiyenin bir gecede harcadığından azdı.

Yayın işine yardım için bana para verenler, adlarının yayınlanmasını istememişlerdi. Stockholm elçisi Şerif Paşa, son yıllarda ayda yüz frank verirdi. Mısırlı İzzet Paşa, her yıl Paris'e geldiğinde bana uğrar, abone parası olmak üzere bin, kimi zaman bin beş yüz frank getirirdi. Mısırlı Prenses Nazlı Hanım, yalnız bir yıl beş yüz frank; Mısırlı Mehmed Ali Paşanın eşi Prenses Enise Hanım iki bin; Prenses Emine Hanım, bir kez olmak üzere, iki bin frank vermişlerdi.

Roma elçiliğinde Reşid Sadi Bey, bir süre ayda elli frank vermişti. Girit'ten İbrahim Etem Bey'den beş yüz franka yakın abone parası alırdım. Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşazâde Mehmed Ali Paşa da bizimle birlikte bulunduğu sürece, gazetenin basımı için ayda iki yüz frank verirdi.

Bunlardan başka, perakende ve düzensiz olarak gelen abone paraları beş ile yirmi frank arasındaydı. Bu paralar, elime son yıllarda geçti. Oysa benim en çok sıkıldığım zaman, Meşveret'in yayım tarihinden sonraki ilk yıllardı. Bu zamanlarda bana zengin yurttaşlarımdan hiç biri, "Ey, şimdi ne yapacaksın; neyle geçineceksin?" demedi. Aracısız olarak bana para gönderdiğini söyleyenler oldu; ben almadım. Nâzım Efendi de almış olsa, kesinlikle bana söylerdi.

Bu paralarla Fransızca ve Türkçe gazeteler yayımlanıyor

ve bunların bir kısmı, kapalı zarflar içinde gönderiliyordu. Pek çok posta parası veriliyordu. Son yılda, Mısır'a cerre [cer, dervişlerin her sene ramazan ayında para vb. Toplamak için köyleri ve kasabaları dolaşmasıdır; A. Rıza Bey, bu sözü, burada mecazlı kullanıyor] gitmiştim. Orada Said Halim Paşa'nın yol göstermesiyle beş bin frank toplandı. Bu para alındıktan sonra, Nâzım Efendi içeri gönderildi. Enver ve Niyazi dağa çıkarıldı.

Sarayın yeni bir girişimi

Sultan Abdülhamid, beni kandırmak için enistemi Paris'e göndermiş, annem tarafından da bir mektup getirilmişti. Bu mektup, Ali Bey'in uyarısı üzerine yazılmış ve Padişah tarafından görülmüştü. Doğal olarak irâde-i şâhâneye [padişahın emrine] uyarak dönmemi ya da susmamı salık veriyordu.

Oysa, annem bana İngiliz postasıyla ayrıca özel bir mektup daha göndererek, eniştemin görevinden söz ediyor ve "Bir takımları ulusu aldattılar, döndüler; sen de yurt görevini bırakarak İstanbul'a dönecek olursan, evin kapısını kapalı bulursun," diyordu. İşte "ecnebi" [yabancı] dedikleri annem, böyle bir kadındı.

Meşveret'te ortaya çıkan anlaşmazlık

İçimizde anlaşmazlık çıktı. Sarayın bana verdiği önem, kimilerinin kıskançlığını kışkırtmıştı. Tek varlık olarak birlikte çalışmak gerekirken, önemsiz şeyleri bahane ederek benden ayrılanlar oldu. Bunlara da, aslında önem verildi. Başhafiye Ahmed Paşa gönderildi. Nâzım Efendi dışındakilerin hepsi aylığa bağlanarak benden ayrıldılar.

Kimileri, Meşveret'e imzalarıyla makale yazmak istediler, kabul etmedim. Meşveret'e ilk çıktığı zaman imza konuyordu; ama sonra Halil Ganem'den başkaları satıldılar. İmzadan maksadın, şantaj olduğu anlaşıldı. İmzalı makaleleri ve kişisel konulardan söz eden şeyleri Meşveret'e koymamakla kimilerinin makale yazmalarına engel oluyormuşum denildi. Kimin elini tuttum? Kişisel bir şey olursa kitapçık çıkarıyorlardı; Ne için yurt konularında da kitapçık yayımlamıyorlardı? Nasıl oluyordu da, kimse benim elimi yazı yazmaktan, yurda hizmetten engelleyemiyorlardı?

On beş günde bir çıkan Meşveret'e, posta parasıyla birlikte, ayda üç yüz, en çok üç yüz elli frank harcanıyordu. Bu kadar bir parayı uşağına verenler çoktur.

Hünkâr, benim bir gazeteyi yönetecek kadar değil, kendimi besleyecek kadar param olmadığını biliyor ve Meşveret'in kapanacağını umuyordu.

Sonunda parayla susturulamayacağımı ve ben sağ kaldıkça Meşveret'in kapatılamayacağını anladılar; ama, benim özel servetim, sağlıktan başka sermayem olmadığını bildiklerinden, arkadaşlarımı benden ayırarak, beni büsbütün yalnız bırakmaya çalıştılar.

Başhafiye Ahmed Paşa, bu iş için Paris'e gönderilmiş ve görevinde başarılı olmuştu.

Birlikte çalışmamak, uydurdukları bahanelerden biriydi; sanki kimse benimle geçinemezmiş; geçinmemek, iş görmemek için bir özür olamazdı. Acaba benden ayrı toplanmış ve birbirleriyle uyumlu başka bir topluluk var mıydı? Benimle birlikte çalışmak istemeyenler, bana yalnız kalmak istiyor diyenler, ne için benden ayrı bir topluluk oluşturmuyorlardı? "Yalnız kalmak istiyoruz" sözünden maksatları, beni yalnız bırakmaktaki yanlışlarını gidermek için bir bahaneydi.

Abdülhamid'in La Haye'deki temsilcisi beni düelloya çağırdı

Paris'e gelenlerin ya da imzasız mektuplarla düşüncelerini bildirenlerin bulunanların çoğu, böyle yayınlarla bir iş olmaz, hafiyeleri öldürmeli, şöyle yapmalı, böyle vurmalı diye kıyamet koparırlardı. Hünkâr, bu yalancı pehlivanlara başhafiyesini gönderdi; hafiyeleri öldürmek isteyen kabadayılar, başhafiyenin eteğine sarıldılar. Kimine benimle görüşmemek koşuluyla daha çok maaş verildi; kimi bir görev alarak çekildi gitti.

(Ahmed Rıza Bey'in belgeleri arasında bulunan "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti mühürüyle memhurdur [Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti mühürüyle mühürlenmiştir] sözleri ve 28 Eylül 1897 tarihli bildirinin kopyası, Ahmed Rıza Bey'le kimi İttihat ve Terakki yöneticileri arasında çıkan anlaşmazlıktan söz etmektedir.

Ahmed Rıza Bey'in aleyhinde olarak kaleme alınan bu bildiride, Meşveret gazetesinin de Rıza Bey'e ait değil, Cemiyet'e ait olduğu savını ve tartışmasını içermektedir. "Paris kurulunun tutanak defterinden aynen" alındığı bildirilen bir paragraf, Ahmed Rıza Bey'le, Mizancı Murad Bey arasında geçen şöyle bir görüşmeyi aktarmaktadır: (23 Teşrin-i evvel [Ekim] 1896 tarihine ratlayan pazartesi günü, sâbık kurul, Paris'te Rıza Bey'in başkanlığında toplanır. Üyeler, nice zamandan beri sürüklenen ve bir türlü sonuçlandırılamayan bir konuya, kesinlikle bir son vermek üzere ciddî tartışmalara girişirler. Üyelerin hepsi dokuz kişidir ve oradadır. Murat Bey, Meşveret gazetesinin ilk sayısındaki sunuş makalesini göstererek, "Bu makale sizin midir ve bu Ahmed Rıza imza-

sı doğru mudur," dedi. Başkan Rıza Bey, "Evet," diye yanıt verdi. Murat Bey de, "Burada gazeteyi Cemiyet'in yardımıyla çıkarıyorum ve gazetenin yönetim ve yazı işleri Cemiyet'in elindedir. Dediğiniz gibi, gazetenin adının altında da 'Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin vâsıta-i neşriyâtıdır [Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organıdır]) cümlesi var. Bana kalırsa, bu işaretler gazetenin sahibinin Cemiyet olduğunu açıkça belirtiyor. Özellikle Meşveret için Cemiyet'in maddî ve mânevî bunca özverisi de göz önüne getirilirse, sizin [gazeteyi] sahiplenmenizin ve kendinize mal etmenizin hiç bir anlamı yoktur," dedi. Rıza Bey, bu işaretlerin bunu göstermediğini belirtince, Murad Bey üyelere seslenerek [sordu], tümü de, "Evet, gösterir," dediler. Murad Bey, "Bu böyle olsun, bu Cemiyet uğruna kimisi rütbesini, memuriyetini, kimi malını, yaşamını ve ailesini bırakıyor; dediğiniz gibi de olsa, siz de Meşveret gazetesini bu Cemiyete veriyor musunuz?" dedi. Rıza Bey, "Meşveret ile müdürü Ahmed Rıza adı birbirinden ayrılmaz; dolayısıyla, veremem; denetim kurulu yardımcısı sıfatiyle kabul ederim. İstediğim belgeleri kendilerine gönderirim; kurula aykırı olanları ne gönderir, ne de yayımlarım.Aslında Meşveret'in [adının] altındaki 'vâsıta-i neşriyâtıdır' cümlesini de Nâzım Efendi'nin hatırı için koymuştum," diye karşılık verdi. Murad Bey, ayrılığa yol açmamak için, "Elinizde emanet bulunan ve açık olarak Cemiyet'in malı olan [gazeteyi] sizden bir bağış gibi istedik; siz hâlâ, burnunuzun dikine gidiyorsunuz; buna şaşmamak elde değildir," diyerek üzüntüsünü bildirdi.

Bu noktayı böylece belirttikten sonra, anıları izlemeyi sürdürelim:)

La Haye Barış Konferansında bir düello çağrısı

La Haye barış konferansı düzenlenmiş; bütün devletlerin temsilcileri orada toplanmış, barış yollarını arıyorlardı. Balkanlar karışık ve hep barışı bozacak bir durumda bulunduğundan; Türkiye ise, Balkanlarda çıkacak karışıklığa belki yol açmakla suçlanacağından söz ederek barışın kurulması için önce Türkiye'de barışı bozacak şeylerin giderilmesi gerekeceğini, bir lâyiha ile temsilcilere bildirmek üzere, Cemiyet, benim La Haye'e gitmemi uygun görmüştü; gittim ve lâyihayı yazdım, bastırıp dağıttırdım. Akşam mebus Vankol'ün başkanlığında bir de konferans yaptım; barış konferansında Devlet-i Osmaniye temsilcilerinden bulunan .... Paşa, gerek lâyiha içeriğinin ve gerek konferansta söylenen sözlerin Zât-ı Şâhâne aleyhinde olduğuna inanarak ertesi sabah oturduğum otele iki tanık göndermiş, beni düelloya çağırmıştı. Basın, aslında düellonun La Haye'de yasak olduğunu bilmeyen barış temsilcisi paşanın bu davranışını haber alarak öfkeli makaleler yazdı. Benim La Haye'ye geldiğimi bilmeyenleri de haberli kıldılar.

(Ahmed Rıza Bey'in La Haye'deki eylemleri, Cemiyet üyelerince çok iyi karşılanmış ve kendisine her yandan yüreklendirici mektuplar gönderilmişti. Rusçuk'taki şubeden de Sadakat Kıraathanesi müdürü Ahmet Lütfi imzasıyla Ahmed Rıza Bey'e yazılan mektup şöyle başlıyordu: "Yurtseverlik alanının bey atlısı! La Haye'de vermeyi başardığınız umut verici konferans, bütün gönlü yaralı insanları sevindirdiği gibi, biz Bulgaristan['da yaşayan] Müslümanların da özgürlük isteklerine büyük bir güç verdi. Yaptıklarınız unutulmasın, başarılarınız kutlu olsun..."

Düello dolayısıyla da İshak Sükûtî, temsilci paşaya şu mektubu göndermişti: "Ahmed Rıza Bey'i düelloya çağırdığınızı işittik. Oysa Rıza Bey, düello etmeye değil konferans vermeye ve Cemiyet'in işleriyle uğraşmaya, Cemiyet tarafından görevlendirildiğinden görevi gereği önerinizi reddetti. Her ne kadar aramızda eşitlik olması, düello etmemize engel değilse de, bir kötünün dersinin verilmesi bile görevimiz gereği olduğundan ve Rıza Bey Cemiyet tarafından gönderilmiş olmakla yapılan öneri Cemiyete ait bulunduğundan, Cemiyet adına çağrınızı ben kabul ediyorum. Özveri gösterirseniz, efendinizden daha ..... olduğunuzu ilân etmiş olursunuz."

On dokuz yıl sonra bir gün, ansızın İstanbul'a döndüm

Paris'e subaylar, valiler, öğretmenler, dâmatlar geldiler, gittiler. Pek etkinlik gösteren olmadığını söyledikten sonra, benim niçin daha da etkin faal olmadığımı anlatayım:

Önce, ortam hiç bir yerde uygun değildi. Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya, Abdülhamid politikasının sürmesinden memnunlardı, bundan da yararlanıyorlardı. Fransa ve İngiltere, Venizelosu korumuştu; çünkü Venizelos, Türk ve Müslüman düşmanıydı. Türklerden ayrılmaya çalışıyordu. Yunan zenginleri kendisine parasal yardımda bulunuyorlardı. Venizelos'un bol parası vardı. Gazetecilerden ilgi görüyordu. Benimse gazetecilere yedirecek beş param yoktu. Meşveret'i güç durumda bastırıp yayabiliyordum ve ben, ulusumun bağımsızlığını savunuyordum. Kanunu Esâsî'nin [anayasanın] uygulanmasını, yabancı ülkelerin ayrıcalıklarının kaldırılmasını istiyordum. Buysa, Frenklerin "şark politikası"na uygun

değildi. 'Türkler bir şey yapmıyorlar, davranacak, bir eylem belirtisi gösterecek olurlarsa, Avrupa'nın ilgisini kazanırlar,' diyenler oldu. Yanlış düşünce. Avrupa, İslam'a yardım etmez. Yemen'de, Mısır'da, Hind'de bunca İslam ayaklanması oldu. Gazetelerde bunlar lehinde bir harf bile yoktur.

II. Meşrutiyetin ilânı

İttihad ve Terakki Cemiyeti, ben Paris'teyken kuruldu. Önce adını İstanbul'da İttihad-ı İslâm [İslâm Birliği] koymuşlardı. Ben değiştirdim. Bizde türlü uluslar bulunduğu ve bunların tümünün haklarına saygı gösterileceği düşünülerek, ya İttihad-ı Osmânî [Osmanlı Birliği] demek ya da maksadın daha kapsamlı olduğunu göstermek için İttihad ve Terakki demek uygun olacağını bildirdim. Öylece kabul edildi.

Cemiyete alınacak kimselerin namuslu ve yurtsever olmasına olağanüstü dikkat olunuyordu. Hafiyelerden kaçınılıyordu. Bir cemiyetin gücü, onu oluşturan kimselerin sayısı değil, niteliğidir, deniyordu.

(Ahmet Rıza Bey'in belgeleri arasında bulunan Tunalı Ahmet Lütfi imzalı bir mektubun ikinci sayfasında "İttihad ve Terakki kurucuları ve Jöntürkler" başlığı altında şu adlar yazılıdır: Ahmed Rıza Bey, Prens Mehmed Ali Paşa merhum, Ahmed Sâib Bey, Sâmi Paşazâde Sezâi Bey, İsmail Hakkı Bey, Doktor Nâzım Bey, Bahâeddin Şâkir Bey, Ali Haydar Bey, İshak Sükûti Bey merhum, Mehmed Fazlı Bey, Necmeddin Ârif Bey, Şerâfeddin Bey, Celâleddin Ârif Bey, Suad Bey, Tunalı Hilmi Bey, Ali Fehmi Bey, Köprülüzâde ressam Gâlib Bey; Ali Fehmi Filibe, Mehmed Talât Şumnu, Ahmed Lütfi [Varna-Sofya], Kâmil Efendi merhum [Varna], İsmail Yoro-

kov, Yerköy Şehbenderi Şefik Bey, Tarsusizâde Feyzi Bey, Murad Bey, İbrahim Nahiv Bey, Prens Sabahaddin Bey, Prens Mahmud Bey, Kemal Mithat Bey, Sâlih Bey, Bahriyeli Ali Rıza Bey merhum, Abdülhamid Memduh Bey, Sîret Bey, Fuad Bey, Hikmet Bey, Cemâl Bey, Mehmed Emin Bey, Mehmed Said Bey, Ali Şâkir (Ârif Hikmet), Mustafa Râgıb Bey, Halil Ganem merhum, Halil Halid Bey, İsmail Gasprenski merhum, Doktor Sâlih (Neşet) Bey, Âkil Muhtar Bey, Çürüksulu Ahmed Bey, Reşid Bey, Asâkir-i Osmaniye kaymakamlarından Şefik Bey, Berlin Ataşemiliteri Hamdi Bey merhum, Saffet Bey, Talha Bey, Zâimzâde Hasan Fehmi Bey, Âdil Bey, Mustafa Refik Bey, Emir Aslan Bey, Doktor Örfi Bey, Necâti Bey, merhum Mülâzim Nâci, Talha Kemâl Efendi, Hüsrev Sâmi Efendi, Seyid Kenan Efendi, Ali Fahri Bey, Mehmed Fazlı [Laklak], Hafız Osman merhum [Rusçuk], Ali Şefkati merhum, Hoca Muhiddin Efendi, Hoca Kadri Efendi.)

Cemiyetin çalışmaları ve eylemleri, derimi gerçekleştirdi. Yeterince propaganda yapıldığı ve yurt içinde özellikle Rumeli vilâyetlerinde epey yandaş sağladığı anlaşıldığından, Enver'le Niyazi'nin dağa çıkarak "ilân-ı hürriyet etmeleri"nin [özgürlüğü ilân etmeleri] uygun olacağı düşünülmüş ve Paris'ten, o yolda bir karar bildirilmişti.

Bu olaydan korkan Sultan Abdülhamid'in, Kanun-u Esâsî'nin uygulanmasını kabul etmesiyle, her yerde sevinç gösterileri yapılmış, sürgünde bulunanlar saltanat başkentine dönmüşlerdi. Paris'teki özgürlükçüler de dönmüşler; bir ben kalmıştım. Arkadaşlarım Abdülhamid'e güvenemiyordu. Her türlü olasılığa karşı, yurt dışında birinin kalmasını ve bu birinin de, benim olmamı bir sakınma önlemi olmak üzere düşünmüşler ve beni bırakmışlardı.

Paris'te son çalışmalar

Meşrutiyet ilânından sonra, Paris'te bulunan Müslümanlar benim çevreme toplanmışlardı. Bu fırsattan yararlanarak bir "Uhuvvet-i İslamiye Cemiyeti" [İslâm Dostluğu Derneği]" kurdum; üyeleriyle iki üç kez toplandık.

İçlerinde İranlı, Mısırlı, Rusyalı Müslümanlar vardı. Ben başkanlık ediyordum. Ben Paris'ten döndükten sonra, Cemiyet'e Mısırlı avukat Mahmud Bey başkanlık etmişti. Bütün üyelerle birlikte resmimizi çıkarttık.

İslâm Cemiyeti'nin başında bulunuşum, İstanbul'a dönüşümde, İslâm olmayanların düşmanlığını çekti.

Beni İslam yandaşı olmakla suçladılar; [bu suçlama,] Rumların, Ermenilerin ellerinde bir silâh oldu. Ancak Müslümanlara hiç bir etkisi olmadı. Memnun olduğunu belirten bir kişi bile çıkmadı. İslâm lehinde yazdığım kitapları, makaleleri anan olmadı.

On dokuz yıl sonra İstanbul'a dönüş

Paris'te kalmakla yanlış yaptığımı sonraları anladım. Meğer kimilerinin amacı, benim dışarıda kalmamdan yararlanarak yurt içinde fırıldaklar çevirmek imiş; üç beş kişi, devlet işlerini kendi baskıcı ellerine almışlar; hükümet işlerine karışıyorlardı. Mektuplar yazdım; 'bizim görevimiz gözlemdir, işe karışmak değildir,' dedim. Baktım ki olmuyor, ne demek istediğimi anlatamıyorum, ben de İstanbul'a dönmek zorunda kaldım.

Müşir [general] Fuad Paşa'ya, sürgünden dönüşte Sabahaddin Bey'e olağanüstü karşılamalar yapıldığını Paris'teyken gazetelerde okumuştum. Yurda sevgi gürültüsüz, kararlı, yü-

rekten ve sessizce gösterilmelidir. Yurt için çalışırken, kâğıdın üzerine dökülen gözyaşlarının hafif patırtısından başka ses işitilmemeli, hiç hoşlanmadığım bu gibi gösterişlerden uzak kalmak için İstanbul'a kılık değiştirmiş olarak sessizce girmeyi düşündüm ve öyle yaptım; Paris'ten yola çıkışımı kimseye haber vermedim. Ancak Makriköyü'ndeki [Bakırköy] eve habersizce girmemin annemi belki sarsabileceği korkusuyla, trenden Küçükçekmece'de indim. Oradan eve bir telgraf göndererek, gelmek üzere olduğumu bildirdim. Sonra gelen trenle Makriköyü'ne gittim. Bununla birlikte, telgrafhanede [geldiğim] duyulmuş, gara epey kalabalık toplanmıştı. İçlerinde Ermeni okulu öğrencileri de vardı.

Ailemi, karşılamaya hazırlanmış buldum. Kimseyi merakta ve telâşta bırakmadığıma memnun oldum. Dönüşümü nasılsa haber alanlar, ertesi günü benimle görüşmeye geldiler. Ben de iki gün sonra merkeze uğradım. Karşıma tanımadığım, adlarını bile işitmediğim bir takım acayip adamlar çıktı. Her biri, sanki Meşrutiyet'in ilânından önce, Meşrutiyet için benden çok çalışmış, özveri göstermiş gibi bir gururla kuruluyor, hükmediyordu. Benim iki ay Paris'te kalmam meydanı boş bırakarak, bunların türemesine, yönetime geçmelerine yol açmıştı.

Genel merkezi henüz İstanbul'a gelmemişti; Selanik'ten, uzak bir yerden işe karışıyor, duruma göre fetva veriyordu. İttihad ve Terakki'nin birkaç eski üyesiyle Cemiyet'e sonradan girenler İstanbul'da bir merkeze toplanmışlar, hükümetle temasta bulunuyor, vilayetlerle haberleşiyorlardı. Anadolu'da örgütümüz noksandı. Cemiyet üyelerini çok göstermek için, Cemiyetin kapıları açılmış, eski hafiyelerin bile Cemiyet'e girmelerine göz yumulmuştu. Cemiyet üyeleri arasında ağırbaşlı, deneyimli, bilgili kimseler pek azdı.

Abdülhamid ile ilk konuşma ve Meclis-i Mebusan Başkanlığım

Avrupa'dan dönüşümde, Cesirmustafapaşa'dan geçerken, benim İstanbul mebusu seçildiğimi müjdelediler. İstanbul'a dönüşümde gericiliğin başlamış olduğunu gördüm. Seçimler sırasında şahlanan rekabet duygusu, gericiliğe karışmıştı; gazeteler, basın özgürlüğünü kötüye kullanmaya başlamışlardı.

Son bir ay Avrupa'da bulunduğum sırada, gazeteler beni koruyarak amaca hizmet etmeleri gerekirken, 'Ahmed Rıza ile Nâzım, Hâriciye Nâzırı [Dışişleri Bakanı] ile görüşüyorlarmış, onlara bu yetkiyi kim vermiş' gibi ileri geri yayın yapanlar olmuş; hizmetimi ve beni gözden düşürmeye çalışmışlardı.

Meclis-i Mebusan açıldı, büro oluştu. Ertesi gün beni başkan yaptılar. İki gün sonra Sadrâzam Kâmil Paşa, akşam Meclis'ten çıktıktan sonra Bâbıâli'ye uğrayıp kendisiyle görüşmem için bana haber göndermişti. Gittim, padişah'tan bana ûlâevveli rütbesiyle, birinci Osmânî ve Mecîdî nişanlarının ihsan buyurulduğunu müjdeledi.

Ben soğukkanlılığımı koruyarak teşekkür ettikten sonra kabul etmeyeceğimi bildirdiğimde, Kâmil Paşa çok şaşırdı; nedenini sordu. Mülkî rütbelerin kaldırılması gerektiğini düşündüğümü, nişan takmanın felsefî inancıma aykırı bulunduğunu bildirerek Padişahın af buyurmasını rica ettim. "Efendimiz üzüleceklerdir, kabul etseniz iyi olur," dedi.

Ben gene ısrar ettim, ayrıldım. Kâmil Paşa'nın amacı, meclis başkanlığının konum ve onurunu ûlâaevveli rütbesi derecesine indirmekti. Üniformayı giydirip protokolda beni ûlâevveli sırasına sokmaktı.

Sırbistan ve Bulgaristan Kıralları İstanbul'a geldikleri zaman, büyüklere nişan verdikleri sırada, benim nişan kabul etmediğim söylendi. Nişan yerine biri gümüş çerçeve içinde resmini, öteki bir altın tabaka verdiler.

Meclis-i Mebusan'ın açıldığı gün

Meclis-i Mebusan'ın ilk açıldığı gün, mebuslar Harbiye Nezâreti'nde [Savunma Bakanlığı] toplanmışlardı. Oradan ikişer ikişer arabalara binerek, alayla Mebusan Dâiresine gitmişlerdi.

Ben arabada Ahmed Nesib Bey'le birlikteydim. Yolda halk tarafından pek çok alkışlandım. Hiç kimseye, hattâ Sultan Abdülhamid'e bile öyle alkış yapılmadığını gazeteler yazdılar.

Meclis-i Mebusan'da, Padişah'ın gelmesini bekledikten sonra yoklama yapıldı. Yazmanların işlemi yapılacağı sıra, bu işe başkanlık etmek üzere beni çağırdılar. Çağıran, sanırım Cemiyet'ten bir kaç kişiydi.

Öteki mebuslar, beni tanımıyorlardı ve tanımak bile istemiyorlardı. Ben o gün pek üzgündüm. Arabayla gelirken, halkın bağrışması beni etkilediği gibi, Meclis'in ilk kez böyle gösterişli biçimde açılması da sinirime dokunmuş, beni ağlatmıştı.

Elçiler benimle görüşmek üzere Meclis'te yanıma geldikleri zaman, kendimi tutamıyordum. Paris'te on dokuz yıl güçlü bir inanla çalıştım; ancak, çalışmamın sonucunu kendim göreceğimden emin değildim. Bunda başarılı olmak, beni etkilemişti.

Sultan Abdülhamid'le ilk konuşma ve birkaç anı

Paris'ten dönüşümden sonra, ilk kez Mâbeyin-i Hümâyun'a [padişahın saray dışından kişilerle ilişkisini sağlayan daire] gidişimde, Hâfız Hakkı Bey yanımdaydı. Başkâtip Cevad Bey'in odasına gittik. Cevad Bey [gelişimizi] bildirmeye gitti. Yanımda rövolver [tabanca] vardı çıkardım, Hafız Hakkı Bey'e verdim. Cevad Bey beni huzura götürdü. Yolda bir takım adamlar dizilmişlerdi. Padişahın huzurunda yalnız kaldım. Hünkar iltifat etti, beni oturttu, "Sizi bana yanlış anlattılar," dedikten sonra övücü sözler söyledi.

Ben de, devletin gelişmesinden ve yükselmesinden başka isteğim ve kişisel bir hiç amacım olmadığını ve on dokuz yıl gurbette hep bu düşünceye hizmet ettiğimi söyledim. İzinleri olursa Bosna Hersek ve Rumeli'nin doğusu konularında kimi siyasal yetkililerle görüşmek ve kimi özel işlerimi yoluna koymak için gene Avrupa'ya gideceğimi bildirdim. "Çok mu kalacaksınız," buyurdular. Ziyaretimden memnun olduklarını yineleyerek alnımdan öptüler ve üzerindeki saati çıkararak, elmaslı bir kurşun kalemle bana bağışladılar. Ben elini öperek huzurdan çıktım.

Sultan Hamid'in mebuslara verdiği ziyafet

Meclis-i Mebusan'ın açılışından bir süre sonra da, Sultan Abdülhamid, mebusları saraya yemeğe çağırmıştı. Saraydan arabalar gelerek mebusları Ayasofya'daki dâireden alıp Yıldız'a götürdü.

Sofrada, padişahın sağında sadrâzam, solunda ben bulunuyordum. Mebuslar at nalı biçiminde oturmuşlardı. Padişah,

yemek sırasında hep benimle konuşmuştu. Bardağıma kendi önündeki sürâhiden su doldurmuştu. Yemeğin sonunda, mebuslar adına bir nutuk söyleyerek teşekkürlerimi bildirdim.

Yemekten sonra Padişah, odasına çekildi. Mebuslar sigara, kahve içtiler. Sonra temsil ettikleri yörelere göre dizildiler. Padişah, benimle birlikte mebusların yanına geldi; ben sırayla mebusları tanıştırmaya başladım. Ancak, bir takım dalkavuklar sabredemediler, kimi padişahın elini, kimi eteğini öpmek için üzerine hücum ettiler. Adamcağız ürktü, gene odasına çekildi. Ziyafet böyle çirkin bir olayla son buldu.

(II. Abdülhamid, mebuslara Yıldız Sarayı'nda 31 Aralık 1908 perşembe günü akşamı ziyafet vermişti.

Bu ziyafette en çok Ahmed Rıza Bey'le ilgilendi. Yemekte sıra tatlıya geldiğinde, Başkâtip Cevad Bey padişahın söylevini okudu. Çok alkışlanan söylevin, özellikle "Saltanatın, devletin ve ülkenin bekçisi önce Tanrı, sonra ulus ve ulusun Meclis-i Mebusan'ıdır" cümlesi, büyük gösterilere yol açtı.

II. Abdülhamid, bu alkışlara kısık bir sesle teşekkür etmiş ve yerine otururken Ahmed Rıza Bey'e "Ömrümde bu kadar mutlu olduğum dakikayı hiç anımsamıyorum," demişti.

Ahmed Rıza Bey de, padişahın söylevine doğaçlama olarak yanıt vermiş ve Mebusan Meclisi başkanının söylevini padişahla birlikte, mebuslar ayakta dinlemişlerdi).

Abdülhamid'e ulustan korkmamasını, çıkıp gezmesini söyledim

Japon İmparatoru'nun erkek kardeşi, Sultan Abdülhamid'e konuk gelmişti. Sarayda ziyafet verildi. âyan başkanı hastaydı, gelmemişti. Ben padişahın solunda, Sadrâzam Hü-

seyin Hilmi Paşa'nın yanına oturdum. Istabl-ı Âmire Müdürü Fâik Paşa, çevirmenlik hizmetiyle padişahın sağında ayakta duruyordu. Prensle Almanca konuşuyordu.

Padişah yemeğin başlangıcından sonuna kadar sofrada bulundu. Japon müziğinden, tarımından, donanmasından söz açtı ve sözleri çevrilene kadar da, Hüseyin Hilmi Paşa ve benimle konuşuyordu. Sultan Abdülhamid'in bu bilgili davranışına o akşam hayran olmuştum. O adamda kuruntu hastalığı olmamış olsaydı, yönetimde kalmış olsaydı, ulusu mutlu edecekti.

Bu gereğini kendisine de söylemiştim; "Ulusa istediği meşrutî yönetimi ihsan buyurdunuz; tek sevgili padişahsınız. Niçin çıkıp gezmiyorsunuz? Çekiniyorsanız, arabada karşınızda oturayım, birlikte çıkalım," dedim. "Daha alışmadım, yavaş yavaş olur," buyurdu; ama yapmadı. Padişahla birlikte gezmeye çıkmak, bir Ermeni kurşununa, bombasına uğramak, benim için de büyük bir tehlikeydi.

Sultan Abdülhamid'in hediye önerilerine karşı bir kız okulu kurulması ricası

Padişah tarafından verilen rütbe ve nişanları redle başlayan bu bir tür muhalefet, padişahı kuşkulandırmıştı.

Sultan Abdülhamid bana bir hediye vermek istiyordu. Yıldız yakınlarında Fehim'in konağını ihsan buyurmuştu, kabul etmedim. At, araba göndermişti. Rica ettim, onları da geri aldılar.

"Kanun-u Esâsî'yi yeniden bağışladıktan sonra, Ahmed Rıza Bey'le barışmıştık sanıyordum. Niçin böyle yapıyor, benden bir şey almıyor?" demiş. Padişahı gücendirmek iyi olma-

yacağından, bir şey almak gerektiğini düşündüm. Hatırıma Kandilli'de, Âdile Sultan'ın yıkıntı durumundaki sarayı geldi. Oraya, Bebek'teki koleje benzer pek iyi bir kız okulu yapılırsa, yurda büyük bir hizmet edilmiş olacağını düşündüm.

Padişahtan Cevat Bey aracılığıyla onu istedim. "Hemen" denilerek olumlu yanıt verildi. Huzura kabul edildiğim zaman, pek memnundu. Beni kutlayarak, "Ne iyi düşünmüşsünüz, orası güzel bir okul olur. Ancak bina, yıkıntıdır; onarımına başladığınız zaman ben de yardım ederim. Kızımın da okul işlerine merakı vardır. Onu da kuracağınız derneğe alınız," buyurdu. Tahttan indirilmemiş olsaydı, okulu onarımını da yaptırarak, bize büyük yardımı olacaktı.

Otuz üç kişiden oluşan Sultâni-i İnâs Cemiyeti'ni [Kız Lisesi Derneği] kurdum. Ülkenin ileri gelen kişilerini derneğe aldım. Haftada, on günde bir toplanmaya başladık. İşe başlamak için, her şeyden önce para gerekiyordu. Saray pek yıkıktı. Onarım için Osmanlı Bankası'ndan faizsiz üç bin liralık bir borç açtım. Bu parayla onarımı, havagazını, kaloriferi yaptırdım. Derslikler ve mutfak yapımı için girişimde bulundum; temelleri atıldı, zemine kadar yapıldı. Okulun ilk harcamalarına karşılık olmak üzere bir piyango düzenlendi. Toplanan paralar bankaya teslim ediliyordu. Banka da bu paraları vermiş olduğu borca karşılık tutuyordu.

Biz bu işlerle, döşeme tartışmalarıyla uğraşırken, Balkan muharebesi, ardından da Harbi Umumi [I. Dünya Savaşı] çıktı. Göçmen yerleştirmek için boş yer aranıyordu. Enver Paşa'nın Arap çocuklarını, göçmenlere yeğledik; onlar yerleştiler. Muharebe zamanı, hükümetin kararlarını eleştirmeye başladım. Aramız açıldı. Maârif Nâzırı Şükrü Bey, bu fırsattan yararlanarak okula el koydu.

[Mâliye Bakanı] Cavid Bey Paris'te borç işleriyle uğraşırken, bir gün birlikte yemek yiyorduk; "Başarılı olursanız borç olarak alacağınız paranın zekâtını bana veriniz de, şu kız okulunu açayım," demiştim. O da söz vermişti. Balkan Muharebesi'nden sonra bana para vermek değil, okulu elimden aldılar. Okul işlerini tartışmak üzere toplanan yönetim kuruluna herkes seyirci gibi geliyor, kimse bir öneride bulunmuyordu. Kimileri, 'Biz bu işi yapamayacağız; Maarif'e bırakalım,' gibi sözler söylüyorlardı.

İstanbul'da rıhtım işleriyle uğraşan Fransız şirketine, vapur iskelesi rıhtımını parasız onartmıştım.

Hindistan hükümdarlarından kadın Begüm Han, Sultânî-i İnâs'ı ziyaret etti. Yardımda bulunmasına İngiliz elçisi engel olmuş; yalnız yangın felâketine uğrayanlara yardımda bulundu ve gitti. Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi de okula geldi, gezdi.

Sultâni-i İnâs işinde Enver Paşa ile anlaşmazlığı gidermiştim. Arap çocuklarının binada kalmasına karşılık, bir ücret de verecekti. Bu konuda Talât Paşa'ya bir şey söylemediğim, bir ricada bulunmadığım için, paşa işi bozdu.

Vaniköyü'ndeki Âdile Sultan sarayı, kırk yıldan beri yıkık duruyordu. Sultan'ın ölümünden beri içinde oturulmamıştı. Ben orayı okul için aldıktan sonra, herkesin gözüne batmaya başladı. 31 Mart olayında, Meclis'i basan ve başkanlık kürsüsüne çıkıp mebuslara seslenerek, "Ahmed Rıza, kız okulu açacak, Fransızca öğretimle kızlarımızı gâvur edecek," diyen Vahdetî gibi softalar, Sultânî-i İnâsın aleyhinde bulunmuşlardı. Mebuslardan kimse karşılık vermemişti.

Bundan sonra kimse hayır işleri yaptırmayacak, hayırlı

bir iş için girişimde bulunmayacaktır; çünkü bir eser, biraz tanındı mı, özellikle işin içinde para oldu mu, hemen işe karışılıp eser ele geçiriliyor, hükümetin ya da güçlü kimselerin eline geçiyor.

Vaniköy vapur iskelesi eskiden beri Serkâtib Mustafa Paşa yalısı yanında ve sarayın önündeydi. Serasker sâbık Rıza Paşa, cami bitişiğindeki yalıyı alınca, vapur iskelesini de kaldırtmış, yalısının yanma, caminin önüne yaptırmış. Sultânî-i İnâs işleriyle uğraştığım sırada, vapur iskelesini de, öğrencilere kolaylık olur düşüncesiyle, eski yerine aldırmak girişiminde bulundum ve başardım. Hemen, mahalleden iki üç kinci, bir dilekçe imzaladı ve iskelenin kaldırılması aleyhinde bulundu. Mahalle halkının Sultânî-i İnâs'a ne kadar yardımda bulunduğuna, bu da bir kanıt olabilir.

Ülkenin en büyük gereksinmesi, aile örgütü, aile düzenidir. Bu da kadınların öğretimi ve eğitimiyle olacaktır. Ben bu gerçeğe, daha Paris'te Millî Kütüphane'de çalışırken varmıştım. 31 Mart olayı bu konudaki girişimlerime ilk darbeyi vurdu. Softaların saldırısını pek doğal buldum. Kadını tutsak gibi kullanmak isteyenler, kızların öğretim ve eğitimine, özgürlüğüne razı olmazlar; girişimlerim lehinde söz söyleyen, makale yazan pek azdı. Kadınlar içinde bile, lehte yazanlar bulunmadı.

(Ahmed Rıza Bey'in belgeleri arasında, Kandili Okulu'nun açılmasıyla ilgili pek çok belge vardır. Okul, kendisini en çok ilgilendiren konulardan birisidir.

Kendisi, siyaseti bırakmayı, çiftliğine çekilmeyi düşünüyor ve ömrünün son yıllarını Kandilli Sultânîsi'nde öğretmenlik yaparak geçirmek isteğini besliyordu.)

31 Mart olayı niçin ve nasıl oldu?

Meclisi Mebusan, bir akşamüstü Kâmil Paşa'nın görevden alınmasına karar verdi. Hüseyin Cahid Bey tarafından, sadrâzamın yanıt vermesi için bir soru önergesi verilmişti. Kâmil Paşa, Meclis'in açılışından beri iç ve dış siyaset konusunda bir şey söylememişti.

Kâmil Paşa, Meclis'e gelmek istemediğinden, Meclis de kendisine güvenmediğini bildirmişti.

Bu kararı Saray'a bildirmekle beni görevlendirdiler. Talât Bey (Paşa) ile kalktım, gittim. Başkâtip aracılığıyla Sultan Abdülhamid'e kararı sunduk. Mühürü aldırmak için birini göndermiş, Kâmil Paşa vermemiş, 'Yarın sabah mührü kendi elimle getirir ve durumu anlatırım,' demiş. Biz ısrar ettik, Hünkâr ikinci adamı daha gönderdi. Kâmil Paşa not yazmış, mühür gelene kadar saatler geçti. Sadrazamlık için üç aday gösterildi; başta Hüseyin Hilmi Paşa'nın atanmasını istemiştik. Olumlu yanıt alındı. Oradan kalktık, Nişantaşı'nda Hüseyin Hilmi Paşa'nın konağına gittik. Kar yağıyordu. Kira arabasının atlarının ayakları kardan kayıyordu; gece yarısı ıssız yokuşta, ikimiz de yaya yürümek zorunda kaldık.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın konağında herkes uyuyormuş; kapıyı açtırmak bir saat sürdü. Geceliğiyle geldi, konuyu anlattık. Mübârek adam, nazlanmaya başladı; sadrâzamlığı kabul etmedi. Epey uğraştık. Meclisin yardımcı olacağından söz ettik, güç belâ kandırdık. Oradan çıktık, ortalık ağarmaya başlamıştı. Şeref sokağındaki kulübe geldik, yattık; bir süre sonra, 31 Mart olayı oldu.

Ülke yönetimine karşı eleştiriler

Meclis-i Mebusan'ın açılışından sonra, ülkede gizli ve devlet sorumluluğu olmayan bir gücün varlığından yakınılmaya başlandı. Bir akşam, Almanya elçiliğinde yemeğe çağrılıydık. Yemekten sonra, Elçi Baron Marşal, benim yanıma gelerek bu konuyu açtı; "Devrimi İttihad ve Terakki yaptı; oysa ülkeyi başkaları yönetiyor. Yürütme gücünü neden elinize almıyorsunuz? Hükümetten yakınılacak olursa ben ne yapayım. Cemiyet öyle istiyor, Cemiyet ise ortaya çıkmıyor, sorumluluktan korkuyor gibi görünüyor," dedi.

Bunu arkadaşlarıma söyledim; Talât Bey Dâhiliye Nezâreti'ni; Cavid Bey, Mâliye'yi almaya karar verdiler. Benim isteğim, İttihad ve Terakki yöneticilerinin hükümet dâirelerinde 'Danışman' sıfatıyla işe başlamalarıydı. Hüseyin Hilmi Paşa, buna engel oldu; "Nâzır yanında hem danışman, hem mebus olmak, işimizi bozar," dedi. Bense tersine, Nezâret'e bir güç sağlandığı gibi, danışmanın da işe alışmasını sağlar, inancındaydım. Bir iki yıl böyle danışmanlıkta kaldıktan sonra Nezârete geçerse, acemi olmaz, diyordum.

Meşrutiyetin başlangıcında İstanbul'a geldiğim zaman, Kâmil Paşa sadrâzamdı. Hükümeti pek zayıf görmüştüm. Sultan Abdülhamid'in hükmü kalmamıştı. Ülke metin, yürekli, denenmiş eller istiyordu.

31 Mart olayı, bu düşüncemi ve kaygımı güçlendirdi; bunun için söylevlerimde hep metin bir hükümete gerek olduğunu söyledim. Ülkenin felâketinden dolayı benim üzüntüm çoktu. Çok olması, yalnız vatana olan sevgimden değil, bende üstelik bir de vicdan acısı vardı. Bunun nedeni de, ulusun başına bu adamları getirmeye yol açmamdır.

(Meşrutiyet ilân edildiğinde, Hüseyin Hilmi Paşa Rumeli Vilâyat-ı Selâlesi Müfettiş-i Umumîsi [Selânik, Kosova ve Manastır Vilâyetleri Genel Denetmeni] bulunuyordu. Meşrutiyetin ilânından on üç gün sonra sadrâzamlığa getirilen Kâmil Paşa'nın kabinesinde Dâhiliye Nâzırlığı kendisine verildi. İki ay sonra istifa eden Kâmil Paşa'nın yerine de 31 Kânunuevvel [Aralık] 1324 tarihinde sadrâzam oldu. 31 Mart olayında görevinden istifa etti. Sultan Reşad zamanında bir kez daha sadrâzamlığa getirilen Hüseyin Hilmi Paşa, bundan sonra âyan üyeliğine atanmış, Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesinde Adliye nâzırlığını kabul etmiş ve son olarak da Viyana elçiliğine getirilmişti. Mütarekeden sonra, Viyana yakınlarındaki köşkünde öldü.)

31 Mart olayı

31 Mart günü sabahı, İstanbul'a inmek üzere hazırlanmıştım. Meclis-i Mebusan'ı asker basmış diye bir telgraf aldım; aile halkı telâş ettiler; ama ben, "Her ne olursa olsun, Meclis'ten başkanı sorumludur," dedim ve inmeye karar verdim.

Kapıdan çıkacağım sırada bir telgraf daha geldi; ötekini doğruluyordu. Ben gene önem vermedim. İstasyonda beklerken, İstanbul'dan tren geldi. Çıkanlara sorduk. İstanbul'da askerin isyan ettiğini söylediler. Orada rastladığım iki subay, bana İstanbul'a inmememi salık verdiler. Ben yolumda devamla Sirkeci'ye vardığımda, orada bir kaç kişi önüme çıkarak, askerin aleyhimde olduğunu, Meclis'e gitmememi söylediler. Vekilleri sordum, Bâbıâli'de olduklarını öğrendim. Önce Bâbıâli'ye uğramayı yeğ gördüm. Bir arabaya bindim, yalnız başıma Bâbıâli'ye gittim. Vekiller toplanmış, istifayla uğ-

raşıyorlarmış. İçeri haber gönderdim; korkularından beni hemen kabul etmediler. Ben salonda beklerken, Murad Bey geldi, "Meşrutiyet tehlikededir, ne yapıyorsunuz?" dedi. Sonunda vekillerle görüştüğüm zaman, istifalarını vermiş olduklarını öğrendim.

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, bana, "Bu herifler sizin başınızı istiyorlar, hemen istifa ediniz," dedi. Ben telefonla Meclis-i Mebusan'da Bolu mebusu Habib Bey'le konuştum. O da, âsilerin beni öldürmek istediklerini ve Meclis'e gelmemin yanılgı olduğunu söyledi.

Harbiye Nezâreti'yle de konuştum. Mahmud Muhtar Paşa oradaydı, "Emrederseniz elimdeki askerle çıkayım, Bâbıâli'ye geleyim," dedi; elbette, istemedim ve pek doğru ettim.

Ben önce donanmadan birine sığınmayı düşündüm; sonra Mavro Kordato Bey'le birlikte Beyoğlu'na geçmek istedim. Bunlar olmayınca, Hâriciye Nâzırı Rifat Paşa'nın salık vermesi üzerine Bâbıâli Hâriciye Nezâreti odasında kalmayı uygun gördüm.

Sûdi Bey geldi, Talât Bey'le Nâzım Efendi'nin Şehzâdebaşı'nda bir evde saklanmış olduklarını, beni de oraya götüreceklerini söyledi. Bir araba getirmeye gitti. Bir parça peynir ekmek ısmarladım. Bir saat sonra araba geldi. Pencereden görüyordum, Sûdi Bey yukarı çıkana kadar arabacı kaçıp gitti.

Topçu subayı ... Efendi de geldi; güneşin batmasını, ortalığın biraz kararmasını bekledik. Saat yarımı biraz geçe, paltomun yakasını kaldırarak, burnuma mendil tutarak Bâbıâli kapısından çıktık. Sapa sokaklardan Şehzadebaşı'nda, Ali Cemal Bey'in evine vardık. Talât Bey'le Nâzım Efendi'ye ilk sözüm, "Meşrutiyet tehlikeyi atlattı," oldu.

Bir hafta önce beni öldüreceklerdi, kimse ses çıkarmıyordu; şimdiyse "yaşa" diye bağırıyorlardı

Gece atılan kurşunlar oturduğumuz evin damına da düşüyordu. İkinci günü, Talât Paşa'yla Nazım Efendi evden çıktılar. Başka bir eve sığındılar. Sanırım benimle birlikte bulunmakta tehlike gördüler. Altıncı günü, ben de bir arabayla yanımda topçu subayı ... olduğu halde, bataklardan giderek Ayastefanos'a [Yeşilköy] ulaştım.

Âyastefanos'ta Mebusan Meclisi'nin ve Âyân'ın toplantısı

31 Mart olayından sonra Ayastefanos'a gittiğimde, Meclis-i âyân ve Mebusan, Said Paşa'nın başkanlığında toplanmıştı.

Bu meclise girince, bir çokları şaşırdılar. Kimileri kutlayarak memnunluklarını belirttiler. Beni kâfir ilân eden bir makaleye verdiğim yanıtı, mebus hocalara gösterdim; önem vermediler.

Said Paşa, başkanlığı kesinlikle ortaklaşa yapmamızı önerdi ve bunda ısrar etti. Hatır için yanına oturdum. Benim yerime geçici olarak başkan olan Mustafa Efendi, 'namaz kılan bir başkan geldi' diyenlerin sevinçlerine karşın, işten çekildi.

Meclis, padişahın tahttan indirme konusunu tartışıyordu. Bu konuda bir önerge verilmişti. O aralık, Meclis'e bir yâver geldi, "Mahmud Şevket Paşa şimdi Hareket Ordusu'yla Ayastafanos'a vardı. Sizinle ivedi görüşmek istiyor," dedi. Said Paşa'yla birlikte kalktık. Yâver, "Hayır, yalnız Ahmed Rıza Bey'le görüşecektir," diyerek beni aldı, götürdü.

Mahmud Şevket Paşa, boşaltılmış bir evde beni bekliyordu; "Yolda gelirken haber aldım. Mebusan ve âyân, padişahın tahttan indirilmesini tartışıyorlarmış; ben emrimdeki askeri, Meşrutiyeti ve padişahı kaldırmak isteyenleri yola getireceğiz, padişahın ve ulusun canı tehlikede diyerek buraya getirdim. Tahttan indirmenin bizim taraftan olacağını askerin duyarsa isyan eder, mahvoluruz. Siz âyân ve Mebusan'a gizlice anlatınız; şimdilik ses çıkarmasınlar; bu işi tartışma zamanı geldiğini ben size haber veririm. Şimdi gidiyorum," dedi ve gitti.

Top ve tüfek seslerini Ayastafanos'ta iki gün dinledikten sonra Yıldız'ın işgal edildiğini, âyân ve Mebusan'ın İstanbul'a dönerek orada toplanabileceğimiz haberi geldi. Kalktık, alayla İstanbul'a gittik.

Bâbıâli caddesinden çıkarken, halkın "Yaşa Ahmed Rıza!" diye bağırışları, bana öyle soğuk geldi ki anlatamam. Bir hafta önce beni öldüreceklerdi; kimse ses çıkarmıyordu. Meclis'te yalnız Mazilyah Efendi, "Başkanımız nerede?" diye sormuştu. Bugün, "Yaşa!" diye bağırıyorlardı.

Meclis'te âyân üyeleri Mebuslar, gene ortak olarak toplanmışlardı. Said Paşa, başkanlık ediyordu. Ahmed Muhtar Paşa'ya birlikte Harbiye Nezâreti'ne gidip Mahmud Şevket Paşa'yla konuştuk. Duruma egemen olduğunu, tehlike kalmadığını, artık tahttan indirme konusunu tartışabileceğimizi söyledi.

Dönüşte, Meclis'e bildirdik, hemen tartışıldı.

Fetva Emini Hacı Nuri Efendi, fetva kopyasını onayda önceleri isteksizlik gösterdi. Şeyhülislam Ziyâeddin Efendi'ye işaretle, "Şeyhülislâm odur, fetva vermek yetkisi kendilerinindir," dedi. Söz uzadı, mebusların, âyânın sabrı tükendi;

sonunda Fetva Emini, "Durumda uğur yoktur; saltanatın değişmesi gerekirse, padişaha arzediniz, kendi kendisini görevden alsın," dedi.

Küçük Hamdi Efendi, fetvanın karalamasını, "Tahttan indirilmek ve istifa önerisinde bulunulmak şıklarından hangisini toplanan Genel Meclis yeğlerse, uygulanması" diye yazdı. Bu biçime, Hacı Nuri Efendi razı oldu. Fetva temize çekilip imzalandıktan sonra, Meclis yeniden açıldı.

Yeni oturuma, fetvanın okunmasıyla başlandı. Her yandan, "İndirilsin! İndirilsin!" sesleri yükseldi. İstifa önerisini kimse ağza almadı. Tahttan indirme, oy birliğiyle karara bağlandı.

Tartışma sırasında Sahib Molla Bey'in bir itirazı oldu; kararı padişaha bildirmek için temsilciler belirlendi. Ârif Hikmet Paşa, Aram Efendi, Esad Paşa ve Karasu Efendi'lerden oluşan kurul seçildi ve Yıldız'a gönderildi.

(O tarihte, Dâhiliye Nezâreti Mektubculuğu ile Müsteşar vekilliği görevini yapmakta olan ve Bâbıâli'de hazır bulunan Fuad Bey, anılarında diyor ki: "Ahmed Rıza Bey, kendisinin Bâbıâli'de bulunduğunu haber alan bir kalabalığın da kapı önünde toplandığını görünce, istifasını yazdırıp binek taşında yüksek sesle okutmuş ve koridorlardan dolaşarak arka kapıdan savuşmuştur."

Ayastafanos'ta toplanan Meclis-i Umumî Millî [Ulusal Genel Meclis] adına II. Abdülhamid'e çekilmek üzere şöyle bir telgraf da hazırlanmıştı:

"Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni [İkinci] Hazretlerine; saltanat tahtına güçlü bir bağla bağlı olan Osmanlı ulusu, Kanun-u Esâsî'nin korunması konusundaki güvencenizden emin oldukça, yüce kişiliklerinin saltanatının devamına kararlıydı.

Ancak burada ayrıntılarına ve kanıtlarına gerek olmayan durumlar, saltanatı terk buyurmanızı gerektirdiğinden, yüce kişiliğiniz en geniş dokunulmazlıkta bulunmak ve Osmanlı ülkesi dışında her nereyi isterseniz oraya gidilmek ve Osmanlı donanmasından size ayrılacak gemiyle gitmekten emin olmazsanız, seçeceğiniz bir başka devlet sancağını taşıyan gemiyle yola çıkmak ve Meclis-i Milliye'nin kararı çerçevesinde tahsisatınızı düzenli olarak almak üzere halifelik ve saltanat hakkınızdan istifa ettiğinizin telgrafla belirtilmesini, Meclis-i Umumî-i Millî beklemektedir."

Ahmed Rıza Bey'in belgeleri arasında bulunan bu telgrafın altında da, "Kumandan Paşa Hazretlerine; oyunuz da katılarak, yukardaki telgrafın uygun bir araçla ve en kısa zamanda Abdülhamid Han Sâni Hazretlerine bildirilmesini sağlamanız, Meclis-i Umumî-i Millî kararıyla bildirilir,' notu vardır.)

İttihad ve Terakki Fırkası'nın çökmesinde rol oynayan nedenler

Meclis-i Mebusan'm ilk oluşumunda istibdatla ve saltanatla ilgili kimi yöntem ve geleneklere karşı hareket etmek isteğinde bulunuldu. Özetle,bayramlaşmalarda Padişahın eteği yerine saçak öpmek göreneğini kaldırmak isteyenler oldu. Benim düşüncem de öyleydi. Saçak, bir tür fetişti. Saçağı öpmek, fetişizm, putperestlik oluyordu. Ulusu padişahtan ayırıyorlardı. En doğrusu el öpmekti. Madem ki padişah elini vermiyor, saygılı biçimde bir selâmla yetinilmeliydi.

İlk bayramı Sultan Abdülhamid'le geçirdik. Müşir Fuad Paşa saçak tutuyordu. Ben eğilerek, zât-ı şâhâneyi selâmla-

dıktan sonra karşısında durdum. Fuad Paşa saçağı uzatıyordu, aldırmadım.

Padişaha bayram kutlaması vesilesiyle bir kaç söz söyledim, çekildim. Beni izleyen mebuslardan çoğu, benim gibi saçak öpmediler; ancak, bazıları öptüler.

Saçak öpmek, öpmemek bir sorun oldu. Hüseyin Cahid Bey aleyhinde, yâver paşa lehinde makaleler yazdılar.

Sultan Mehmed Reşad zamanında, her bayramlaşmada saçak öpmeyenler gittikçe azaldı. Üçüncü yıl benden başkası kalmadı, ben yalnızdım, ötekilerin hepsi öptüler.

(1 Teşrinievvel 325 [1 Ekim 1909] tarihli bir tezkereyle Maârif Nâzırı Nâil Bey, saçak öpmek konusunda Ahmed Rıza Bey'e şunları yazıyordu: "Reis Beyefendi Hazretleri; dün akşam Meclis-i Vükelâ'da yapılan müzakere sonucunda bayramlaşma töreninin biçim ve yöntemi konusunda henüz devletçe kesin bir karar alınmamasından dolayı, bu konuda bir karar alınıncaya değin sözü geçen törenin eski yolda, yani saçak öperek yapılmasına oybirliğiyle karar verilerek, mebus beylerin dahi buna uygun davranmaları uygun görülmüştür. Durumun size bildirilmesine bendeleri memur edilmiş olduğundan, durumun bilginize sunulması, yüksek saygılarıma vesile kılındı."

Sultan Reşad'ın ilk bayramlaşma töreninde saçağı Başmâbeyinci Lütfi Simavi Bey tutmuştu. Kendisi anılarında vekillerin, devlet büyüklerinin, askerî erkânın, hattâ Osmanlı hizmetinde bulunan yabancı subaylar ve memurların da saçak öptüklerini, buna karşılık mebusların, başta başkanları olduğu halde, temenna [eğilerek selâmlama] ile yetindiklerini yazarak, bu durumu o zaman herkesin ayıpladığını belirtiyor.)

İttihad ve Terakki Fırkası'nın çalışmaları

Ulusta işlerin görülmesini ve uygulamaları başkasından; Tanrı'dan, padişahtan, hükümetten bekleme duygusu, alışkanlığı vardır. İttihad ve Terakki Cemiyeti kurulduğunda, halk, bunu ondan beklerdi. İttihad ve Terakki her şeyi düzeltecek, yağmur yağdıracak, yurdu şenlendirecekti. Bunlar hemen olmayınca, halk İttihad ve Terakki'den soğumaya başladı. İttihad ve Terakki ulusa özgürlük getirmişti. Eski dönemlerle yeni dönem arasında bu bir büyük farktı. Bu farkı görmemek insafsızlıktı, halk eski dönemi unuttu; çünkü özgürlüğe cidden âşık değildi; hürriyetin değeri bilinmiyor, nasıl kullanılacağı bilinemiyordu. [Özgürlük,] Eski dönemi unutmamak, ulusun yetkinleştirilmesi durumları, siyasal eğitimi için gerekiyordu.

Meşrutiyet'in ilânından sonra büyük ve ciddî ıslahat [iyileştirmeler] yapılamazdı; çünkü para yoktu, güvenlik sağlanamamıştı. Ulusun geleceği tehlikedeydi. Bosna, Hersek sorunları yeni çıkmıştı. Softalarla, hainler, şeriat istiyorlardı.

Islahat, yenileşme demekti. Kamuoyu yeniliklerin aleyhinde görünüyordu. Çevrenin, iklimin, insan düşüncesine ve düşünce biçimine etkisi olduğu gibi, olayların da vardır. Pek üzgün ya da sevinçli bir halde trenle yola giden, yolda küçük büyük şeylere, olaylara, kazalara rastlayan bir adamda zihin rahatlığı olamaz; ciddî bir şeyi düşünmek, ciddî bir plan yapmak elinden gelmez.

Siyaset dünyasında üç beş yılın ne önemi olabilir? İttihad ve Terakki, üç beş yıl ancak yaşayabildi. Trablus olayı, Kosova ayaklanması, Havran ayaklanması, Balkan Savaşı,

son olarak da büyük savaş [I. Dünya Savaşı] gibi olayların çıkışı, İttihad ve Terakki'nin kolunu, kanadını kırdı.

Ben yirmi yıl yurt dışında yaşadığımdan, ulusun ruh durumunu bilmiyordum; arkadaşlarım da bilmiyormuş. Biz ulusu, saygıdeğer bir kadın gibi, nâzik sandık; kırılmasın, üzülmesin, dedik. İyileştirmeleri yavaş yavaş yapmaya karar verdik, gücendirmekten korktuk. Bunlarsa iyileştirmelerin gecikmesine yol açtı. İttihad ve Terakki, kendisini sevdiremedi. Düşmanlar bu durumdan yararlanarak Cemiyet'in aleyhine yürüdüler.

İyileştirmeler yapılsaydı, gene yürüyeceklerdi; çünkü onlar istibdat döneminde Saraydan yararlanmaya alışmış gericilerdi. İyileştirmeler, hiç bir zaman onları memnun edemezdi. Meşrutiyet'in ilânıyla İttihad ve Terakki ulusa özgürlük vermişti, millet bu özgürlüğü ne yaptı; sokaklarda bağırıp çağırdı, basında kötüye kullandı.

Bundan başka, ülkede ulusal egemenlik kurulmuştu. Ulus bu egemenlikten ne yolda yararlanmaya çalıştı? İttihad ve Terakki Cemiyeti, pek ılımlı, pek önlemli olarak bu yolda işleri yönetmek istiyordu. 31 Mart olayı oldu, İttihad ve Terakki, tuttuğu yolu değiştirmek, zor ve şiddet kullanmak zorunda kaldı. 31 Mart olayı, İttihad ve Terakki'nin yıkılış nedeni oldu. Onu yapanlar, ülkeye Moskof ordusundan çok kötülük ettiler.

Cemiyetin yanlışları yok değildir; ancak, başarısızlığının başlıca nedeni, halkın davranışıdır. İttihad'ın başlıca suçu, kapılarını açarak bir takım mayası bozuk ve müstebit heriflerin Cemiyet'e alınması oldu. İstanbul'da ahlâkı bozulmuş bir halk olduğunu anlamamak, Selânik'ten gelmiş üç beş yurtsever ama İstanbul'ca tanınmamış kimselerin ülkeye egemen olabi-

leceği sanısına kapılmak, hükümet işlerine karışmak, subayları siyasetle meşgul kılmak, bilimsel yolu bırakanlara, vâizlere yeterinden çok özgürlük vermek, İtilâf ve Hürriyet Fırkası'nın, buna benzer başka partilerin sağlam olmadıklarını anlayamamak, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni devirmek için toplanmış derme çatma partilerden oluşan çetelere karşı durmamak, halkın eğitimi, kültür düzeyi pek çeşitli... İki kadem arasında değil, Aksaray'da oturan ilk İstanbul ahalisi arasında bile fark var, dayanışma yok. Böyle düşüncesi ve eğitimi başka olan insanların birlik olabilecekleri edebilecekleri sanısına kapılmak, ulusun ruhuna işlemiş istibdattan kurtulamamak, her bireyde istibdat duygusunun bulunması, askerî eğitimin sonuçlarından olarak komuta etmek istemesi, kendi keyfine göre iş görmek hevesinde bulunmak, kurallara uymamak, gazetelere gereğinden çok özgürlük tanımak, kişiliklerle uğraşmayı engellememek... Kimi gençlerde bir gurur görmüştüm; bunu başlangıçta mertliğe, onuru, vicdan özgürlüğünü anlamış olmaya yorarak memnun olmuştum; sonra anladım ki [bu,] bencillik, kimseyi beğenmeme, büyüğe saygı göstermeme, çıkarı uğrunda dalkavukluk, alçaklık etmekten başka bir şey değilmiş.

İttihad ve Terakki Cemiyeti bunlara karşı duramadı, tam tersine bunları yüreklendirdi. İttihad ve Terakki Cemiyeti, sonraları kesin karar veremeyen, karışık [bir parti] oldu.

Ben Cemiyet başkanlarını eleştirmeye başladım, sitemler ettim; bir etkisi olmadı. İstibdad, çıkar düşkünlüğü tatlı geliyordu. Beni tehdit etmeye başladılar, dolayısıyla bana geziye çıkmamı önerdiler. Ben eski tüzüğe bağlı kalarak Cemiyet'ten ayrılmadım.

İttihad ve Terakki [yönetimi], beni Cemiyet'ten çıkarmakla tehdit etmeye başladı

(31 Mart olayından sonra sıkıyönetim ilân olunmuş, olayla ilgili olanlar idam edilmişti. Kısa bir süre iş başında kalan Tevfik Paşa hükümetinin yerine, yeniden Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi iktidara gelmişti.

İttihad ve Terakki Fırkası'nın ülkede duruma egemen olduğu ve istediğini yaptırdığı görülüyordu. Bu nedenle, Cemiyet'le hükümet arasında bir soğukluk başlamıştı.

Hüseyin Hilmi Paşa istifa etti. Yerine Roma Elçisi Hakkı Paşa sadrâzamlığa getirildi.

Hakkı Paşa, kabinesine Cemiyet'in kimi önemli ileri gelenlerini de almış, böylece hükümetini güçlendirmek istemişti.

Mebusan ve âyân Meclisleri arasındaki anlaşmazlıklar, muhalefeti güçlendirmiş; hükümet bu sırada bütçe açığını kapatmak, borç bulmak gibi sorunlarla uğraşırken, Arnavutluk isyanı da baş göstermişti. Öte yandan, Yemen'de de bir ayaklanma başlamıştı.

İttihad ve Terakki Fırkası'nda da aşırılar ve ılımlılar arasında hükümet yetkileri ve özgürlüğü sorununda ve öteki konularda görüş ayrılıkları vardı. Fırka, iki gruba ayrılmıştı.

İttihad ve Terakki'nin son uygulamalarına karşı olanlardan Ahmed Rıza Bey, bu muhalefet nedenlerine, anılarında, daha ileride de değinmektedir.)

Merkez-i Umumî'den [Genel Merkez] istifa

Paris'ten dönüşümde Meclis-i Mebusan başkanlığına atandığımda, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne de başkanlık ediyordum. Merkez-i Umumî'de bulunuyordum. Merkez-i Umu-

mî, haftada iki gece ve bir de cuma günü toplanıyordu. Ailem Makriköyü'nde [Bakırköy] oturduğundan, merkezin toplanacağı geceleri Şeref sokağındaki Kulüp'te geçiriyordum. Evimde rahat kalamıyordum. Askerî Kulübü'ne de gidiyordum, askerin yakınmalarını dinliyordum. Edirne'de orduyu düzenleme sorunu vardı.

Merkez-i Umumî başkanlığıyla Mebusan başkanlığının bir kişide toplanmasında sakıncalar görmeye başladım. Meclis'te yansızlığıma zarar veriyordu ve bir de ayrıntılarla uğraşmak beni yararsız bir biçimde yoruyordu. 31 Mart olayından sonra Merkez-i Umumî'den ayrıldım.

Bu ayrılığın bana yararı oldu; ancak işler bozuldu. Cemiyet, tüzüğüne ve amaçlarına aykırı eylemlerde bulunmaya başladı; müstebit oldu. Valilerin ve benzeri memurların atanmasında keyfî davranılmaya başlandı.

Talat Paşa'ya uyarılarda bulundukça, bana 31 Mart olayını anımsatarak karşımızdaki düşmana karşı kimi zaman öyle davranmak gerektiğini söyledi.

Kimi bakımlardan haklıydı; ancak, istibdat tatlı geliyor, alışılırsa bırakılamıyor; sonraları, savaş zamanı kişisel isteklere göre davranmanın zararını gördük. Ulusun istibdada büyük bir yeteneği vardır. Biraz etkisi ve gücü olan, müstebitçe davranıyor. Bu yalnız İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerine özgü bir huy olmayıp, İttihatçılardan önce ve sonra gelenlerde de aynıyla görülmüş bir ruh durumudur.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden çıkarılma tehdidi

Bir gün Âyân'daydım. Mithat Şükrü, Seyyid, Ağaoğlu Ahmed Bey'ler benimle görüşmeye geldiler, Merkez-i Umu-

mî'den temsilci olarak geliyorlardı. Benim âyân'da yiyecek vurgunculuğu gibi sorunlar konusundaki itirazlarımdan Cemiyet'in üzüldüğünü, böyle davranmayı sürdürürsem beni Cemiyet'ten çıkaracaklarını bildirdiler. Cemiyet'in tüzüğüne aykırı davrandığımı, Cemiyet'in isteklerine ve düşüncelerine hizmet etmediğimi, sitem yollu belirttiler.

"Cemiyet'in tüzüğüne aykırı davranan ben değilim, sizlersiniz," dedim, "Asıl Cemiyet'in ilkelerine bağlı olan benim; siz beni Cemiyet'ten çıkaramazsınız; ben sizi Cemiyet'ten çıkarırım. Ayrıca Halis [Saf] İttihadçılar adıyla bir dernek kurarım. Ben âyân'da, Cemiyet'in amaçlarına karşıt olan bir kaç kişinin isteklerine değil, yurdun çıkarlarına hizmet ediyorum. Tuttuğum yol doğrudur inancındayım. Bundan beni engelleyemezsiniz!" sözlerini söyledim.

Eşitlik ilkesi yanlış yorumlanıyordu; daha dün Cemiyet'e girmiş bir kimse, kendisini Cemiyet'in başkanlarıyla bir ayarda tutuyor, üstlerine saygıda kusur ediyordu. Hizmette eşitlik aranıyor, görevde değil; bir mülâzım [stajyer memur] Cemiyet'e girdikten sonra, Dâhiliye Nâzırı'nın yanına elini kolunu sallaya sallaya, senli benli bir tavırla giriyordu.

(Ahmed Rıza Bey'in belgeleri arasında bulunan ve bu ziyaretten sonra kendisi tarafından yazılmış olan bir mektup karalamasının kimi kısımlarında şöyle denilmektedir:

"Saygıdeğer arkadaşlarınızla birlikte âyân Dâiresi'ne teşrif buyurduğunuz gün, konuşmamız biraz dağınık ve düzensiz olmuştu. Her şeyden, şimdilik önemini yitirmiş görüşlerden bile söz edilerek, asıl amaç bir takım konu dışı konuşmalar arasında kayboldu. Söylenen sözlerin tamamıyla yazılması ve hatırada kalması, doğal olarak mümkün olamadığından, kimi söylenenlerin yanlış anlaşıldığını haber aldım. Dolayı-

sıyla yanıtlarımı özetleyerek böyle yazılı olarak bildirmeye gerek gördüm.")

Ordu mensuplarının İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılması sorunu

(Ahmed Rıza Bey'in belgeleri arasında bulunan mektup karalamasını aktarmayı sürdürüyoruz:

"... Bana o günü, Cemiyet tarafından özel bir lûtuf olarak kimi iyiliğimi ister uyarılarda bulunmuştunuz. Özetle, eleştiriden, itirazdan vazgeçmemi salık buyurmuştunuz. Yakınmamak elde midir? Bu ülkeyi yasasız, programsız, keyfî ve acımasız bir yönetimden kurtarmak için yirmi yıl çalışmış bir adam, bugün hemen aynı yolsuzluklar ve tahttan indirilmiş hakanı aklayacak yanlışlar karşısında bulunur da, sessiz kalabilir mi? Sessiz kalacak ya da dün siyah dediğine bugün beyaz diyecek olursa, geçmişini inkâr etmiş ve maneviyatını kendi eliyle bozmuş, yurduna artık hizmetten vazgeçmiş olmaz mı?

Bu ülkede rüzgâra uymayan ve türlü aşağılamalara, nankörlüğe karşın gene kendi yolunda direnen bir kaç kişinin varlığını Cemiyet yetkilileri olarak çok görmemeli; tersine, yakınmalarını teşekkür ederek dinlemelidir.

Eski çalışmalarımız kimi değerbilirlerce inkâr ediliyor. Ne denirse densin, o çalışmaların yararlarından biri de, Türkler içinde Abdülhamid'in acımasız yönetimine katılmayan, razı olmayan bir sınıf halk bulunduğunu, insanlık âlemine göstermek olmuştu.

Bugün de, bu karışık yönetim aleyhinde bir ses işitilmesi, gene ulusun onurunun korunması için gereklidir.

Âyân'daki ve benzeri yerlerdeki itirazlarımdan amacın

ne olduğunu bir azcık söylemiştim. Kesinlikle emin olunuz ki, hükümet ve Cemiyet erkânının etkisini kırmak isteğiyle yakınmıyorum. Onlar buna gerek bırakmıyorlar; bir çok hatalarıyla kendi etki ve onurlarını kırıyorlar. Ancak üzülecek bir konudur ki, yolsuz davranışlar ve işler yüzünden yalnız bir kaç kişinin mânevî etkisi kırılmakla kalmıyor, yüceltilmeye ve saygı gösterilmeye uygun ne varsa yok oluyor.

Ben bu çirkin durumu yeni görmüyorum ve kimi kincilerin dedikleri gibi, âyan başkanlığına atanmadığım için, karşı çıkma bahanesi aramıyorum. Gözlerim ve kayrayışım, Trablusgarp olayıyla açıldı. Aldandığımı, kandırıldığımı o zaman anladım. Daha o zaman ulusun ileri gelenlerinden kimilerine yakınmalarımı söylediğim gibi, Paris'ten de bir çok kişiye bu yakınmalarımı bildiren mektuplar yazdım.

... Kişisel olarak gücenik ya da hoşnut olmakla, bugünkü durumun bana yüklediği görevler ve sorumluluklar arasında hiç bir ilgi ve ilişki yoktur. Bir zamanlar nasıl hiç bir kişisel isteğim olmadan Meşrutiyet bayrağını savundumsa, şimdi de aynı duyguyla aynı görevi yapmak istiyorum.

Benim bu ülkede hak ve ilgim, iş başında bulunanların hak ve ilgisinden daha çoktur; yurdumun yazgısını üç beş kişinin keyif ve yorumuna bırakmak, olaylara yabancı gibi seyirci durmak, körü körüne boyun eğmek, elimden gelmez.

İç ve dış politikada şimdiye kadar yapılan yanlışlar, birçok acıklı olaylar, artık İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni de yeterince uyarmış olacağından, hem yurdunun gelecekteki esenliğini güvence altına almak ve hem Cemiyeti maddî ve mânevî sorumluluktan kurtarmak için, ivedi ve etkili önlemler alınmasına karar verilmesini dilerim."

Anılar söyle sürüyor:)

Meşrutiyetin ilânından sonra, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önemli sorunlarından biri de, Cemiyet'in orduyla olan ilişkilerine son verilmesi konusuydu.

Subayların Cemiyet'le ilgilerinin kesilmesi ve ordunun siyasete âlet edilmemesi isteniyordu. Bir kısım Cemiyet üyeleriyse, durumun devrimden önceki biçimiyle korunmasına yandaş görünüyorlardı.

Cemiyet üyelerinden olan ve devrimden sonra Viyana askerî ataşeliğine atanan genel kurmay binbaşısı Hâfız İsmail Hakkı Bey, bu konudaki görüşünü, Ahmed Rıza Bey'e yazdığı 7 Teşrinisani 1325 [20 Kasım 1909] tarihli mektubunda şöyle açıklamaktadır:

"... Mahmud Şevket Paşa Hazretleri'nin Edirne'de verdiği söylev ('tehlike zamanında biz Cemiyet'imizle birlikteyiz'), sanırım, Cemiyet'e karşı olan tutumunu belirledi. Bununla birlikte, Selanik'te hâlâ ordunun Cemiyet'ten ayrılması sorunu dedikoduya yol açıyormuş. Rica ederim, bu nedenle orduda bir ikilik çıkarak yaşamsal bir önemi olan disiplinin bozulmaması için zât-ı âliniz de ordunun Cemiyet'ten ayrılması yandaşı olunuz ve Mahmud Şevket Paşa'yı onaylayınız. Bundan bir yıl önce, ayrıntılı olarak arzettiğim nedenlerden dolayı, birlik olmak zorunluğu vardır.

Ancak, ruhlarımız her zaman Cemiyet'e bağlıdır. Yurt tehlikeye girince, elbette hepimiz elbirliğiyle davranmaya hazırız. Birinci, İkinci Ordu'da bir kısım [insanlar] bu düşünceye yandaş olduktan ve sorun, durumun gereğiyle bir kez açıklığa kavuşturulduktan sonra, artık yapılacak şey, işin iyi sonuçlanmasına yardımdan başka bir şey değildir.

İşte zât-ı âlinizden ricam da, bu konuda etkinizi göstermenizdir. Bu konuda Merkez-i Umumî'ye bu ayrılma düşün-

cesini yeğlediğinizi ve Mahmud Şevket Paşa'ya güvenilmesini yazarsanız, yurda pek büyük bir hizmet daha etmiş olacağınıza, bütün varlığımla güvence veririm."

Büyük ziyafet ve önemli ziyaretler

Ayasofya'daki Adliye Dâiresi, Meclis-i Mebusan'a ve Âyân'a dar geliyor, olmuyordu. Ulusa uygun bir Mebusan ve Âyân Dâiresi yapılması düşünülüyordu; oysa hazinede, var olan binaları onaracak para [bile] yoktu. Düşündüm. Çırağan Sarayı boş duruyordu. Orası mebuslara, âyâna ayılacak olursa pek az bir masrafla pek güzel bir meclis binası olacağı şüphesizdi. Bu görüşümü, çevremde bulunanlara açtım; onlar da onayladılar. Kalktım Saray'a gittim. Sultan Mehmed Reşad bahçedeymiş, büyük ağacın altında oturduk, orada Çırağan'ın mebuslara ayrılmasını rica ettim. Bana, "Gereği yok ama, bilmem nasıl olur," dedi. Pek iyi olacağını söyledim, razı oldu. Geldim Meclis'e müjde vardım. Meclis'te bilmem ne için büyük bir sevinçle karşılanmadı.

Onarım ve düzenlenmesi için yirmi bin lira tahsisat istendi ve alındı. Kalfaları bedava olmak üzere işe başladık. Âyân ve Mebusan kestörleri sırayla bulundular. Muhasebeciler hesaplara baktılar. Ben hepsine başkanlık ederek gözetimde bulundum; her gün gittim. Tatil zamanını Çırağan'da geçirdim. Kestörler ile Yıldız Sarayı'na gittik; tablo gibi, vazo gibi bazı şeyler aldık. Çırağan'ın alt katındaki odalarından birini güzel bir cami yaptık. Pek güzel abdesthaneler, musluklar yaptık. Zât-ı şâhâneye özgü bir oda döşedik. Âyân üyelerine, mebuslara pek gösterişli kürsüler yaptırdık. Su yollarını onarttık, elektrikle aydınlattık.

(Meclis-i Millî [Ulusal Meclis], ikinci toplantı dönemine 2 Kasım 1325 [1909] tarihinde, yeni binası olan Çırağan Sarayı'nda başlamıştı.

Bu nedenle, V. Mehmed Reşad, yanında Veliaht Yusuf İzzeddin ve Şehzâde Vahdeddin Efendiler olduğu halde, Meclis-i Milli'ye gelmişti; törenle karşılandı.

Saray'ın salonunda yabancı elçilerle görüştü. Tahtının sağındaki şehzâdeler ve yanındakiler, solunda vekiller yer almışlardı. Padişahın söylevi, Sadrazam Paşa tarafından okundu.

Ziyaretler ve ziyafetler

Bulgar Prensi İstanbul'a geldiğinde, Yıldız'da bir ziyafet verilmişti. Vekiller sırasında Âyândan, Mebusan'dan kimileri salonda sırayla dizilmiştik. Prens, Zât-ı şâhâneyle birlikte salona girdi. Önce Âyân başkanının önünde durdu. Bir kaç söz söyledi. Sonra benim önümde durdu. Uzun uzadıya konuştu. Mebusların seçimi yönteminden başlayarak meclis tartışmalarına kadar [her şeyi] sordu, yanıt verdim. Ertesi günü, Padişah'la birlikte Meclis'e geldi, oturumu dinledi.

Gidişi sırasında garda bulunuyorduk. Padişah'la vedadan sonra beni gördü, doğru yanıma gelerek, "Biz el ele çalışmalıyız, düşmanımız birdir; Meclisi bu yolda yönetmenizi sizin dirayetinizden beklerim," dedi.

Sırp Kıralı geldiğinde, Yıldız'da verdiği ziyafette Âyân başkanı yoktu. Ben, Padişah'ın sağma oturdum. Kadehlere şaraplar dolduruluyordu. Saygı olarak ben içmiyordum. Padişah yavaşça, "Yuvarlayıver," dedi; ben de sağlığına içtim.

Sırp Kıralı vekillere ve ötekilere nişanlar verdiği sırada, benim nişan kabul etmediğim söylenmiş, gümüş bir çerçeve

içinde resmini verdi, teşekküre gittiğimde, "Bizde de öyle bir bakan vardı; hiç nişan kabul etmezdi," dedi. Bulgar Prensi de bir altın tabaka vermişti.

Askerlerin Hürriyet Tepesi'ndeki geçiş töreninden dönerken, araba beygirleri ürktü, araba devrildi. Ben Babanzâde'yle birlikteydim, [onun] altında kaldım; bir şey olmadık. Ertesi günü, gazeteler yazdı. Geçmiş olsun demeye gelenlerin haddi ve hesabı yoktu.

(Bulgar Kıralı Ferdinand ve Kıraliçe onuruna Dolmabahçe Sarayı'nda 9 Mart 1326 [22 Mart 1910] akşamı, doksan kişilik bir ziyafet verilmiş ve ziyafette vekiller ve eşleriyle birlikte Hıristiyan bakanlar, elçiler ve eşleri hazır bulunmuşlardı.

Sırp Kıralı Petro Karayorgeviç'e 23 Mart 1326 [5 Mart 1910] tarihinde Yıldız Sarayı Merasim Dâiresi'nde bir ziyafet verildi. Her iki kral onuruna Hürriyet Tepesi'nde askerî geçiş töreni de yaptırılmıştı.)

Maçka'da bulunduğum zaman, bir Ramazan, mebusları iki kez iftara çağırmıştım. Bir gün de Şirket-i Hayriye'nin yeni vapurlarından birini tutarak, âyânları ve mebusları, bakanlar kurulunu Beykoz'a götürdüm. Orada gündüz yemeğine çağırdım. Beykoz köşkünün bahçesinde sofralar kurulmuş, yemekler yenmişti.

Yemekten sonra söylevler verildi. Mâbeyn-i Hümayun orkestrası çalıyordu. Febüs tarafından fotoğraflar alındı. Yemekten sonra, aşağı çayıra inildi. Beykoz Teâvün Cemiyeti'nin [Beykoz Yardımlaşma Derneği] jimnastik eğitimleri seyredildi. Sonra yukarıda ortaoyunu oynatıldı. Ancak, oyuncuları eksikti; bir şeye benzemedi. Tablusgarb mebusu Şetvan Bey'in verdiği söze aldanmıştım.

Bunlar bittikten sonra, gene vapurla Boğaz'dan dışarı çıktık. Bir deniz gezintisi yaptık; vapurda müzik çalıyordu. Dondurma yeniyor, şerbet içiliyordu.

Bu ziyafetler ve haftada bir vekillere, kimi mebuslara, Mâliye Encümeni [Mâliye Kurulu] gibi topluluklara verdiğim akşam yemekleri, benim zengin olduğuma hükmettirdi. Özellikle Beykoz ziyafeti...

Bu ziyafette Saray'ı, âyânlara ve mebuslara piknik yeri yaptığım eleştirildi; [bunu] gazetenin biri yazdı.

(Ahmed Rıza Bey'in 21 Mayıs 1326 [3 Mayıs 1910] tarihinde Beykoz kasrında vekillere, âyânlara ve mebuslara verdiği ziyafette Padişah adına başmâbeyinci, başkâtip ve başyâver de hazır bulunmuşlardı.)

Âyan ve Mebusan üyeleriyle ile vekillere Beykoz kasrında verdiğim ziyafetten sonra, Âyan başkanı da bir ziyafet vermek zorunda kalmıştı. Tokatlıyan otelinde toplandık. Dar ve sıkıntılı yerde yemek yedik.

Bir süre sonra, Zât-ı şâhâne de Beylerbeyi Sarayı bahçesinde Âyân ve Mebusan üyelerine bir ziyafet verdi. Vapurla oraya gittik, yemekten sonra, akşamüstü Boğazdan dışarı çıkarak bir gezinti yaptık. Hüseyin Hilmi Paşa, Said Paşa, Nuri Bey ve ben dört kişi bir sofrada yemek yemiştik. Alaturka takım çalgı çalıyordu.

Yemekten sonra Zât-ı şâhâne bizi kabul etti. Ben bir söylev verdim, teşekkür ettim. Bir gün de Zât-ı şâhâne beni Hüseyin Hilmi Paşa ve Mahmud Şevket Paşa'yla birlikte Küçüksu köşkünde yemeğe çağırmıştı. Padişahla birlikte yemek yedik. Bir gün de gene Hüseyin Hilmi Paşa'yla birlikte beni Beylerbeyi Sarayı'na çağırmıştı; orada da üçümüz birlikte yemek yemiştik. Dört yılda verilen resmi ziyafetlerin hepsinde

bulunmuştum. Yabancılara verilen ziyafetlerde alaturka sofrayı yeğlemiş; bunu Padişaha da söylemiştim, [ama] yaptıramadım. Örneğin elçilere verilen ziyafette, yemekler hep alafrangaydı. Oysa ülkelerinde ve evlerinde, bu Tokatlıyan'da yaptırılan yemeklerin daha nefisini yiyorlar, onlara sarayın enfes alaturka yemekleri yedirilecek olursa daha sevecekleri ni söyledim; anlatamadım. Çalgı da öyleydi. Alafranga parçalar çalıyorlardı. Alafranga ne kadar iyi çalsalar da, elçilerin ülkelerinde dinlemiş oldukları kadar iyi çalamayacaklarından, alaturka musiki hem hoşlarına gider ve hem de kusurlu da olsa anlamazlardı.

(Ahmed Rıza Bey, siyasal yaşamının kimi olaylarını son zamanlarında çeşitli kâğıtlara küçük notlar halinde yazmıştır. Bir sıra ve tarih bulunmayan bu notlarda unutulmuş ya da eksik kalmış yönler de bulunabilir.

Sözü edilen ziyafetlerden Sultan Reşad'ın Beylerbeyi Sarayı'nda verdiği ziyafet, 28 Mayıs 1326 [10 Haziran 1910] ve Âyân başkanı Said Paşa'nın Tokatlıyan'da düzenlediği ziyafet de, 30 mayıs 1326 [12 Haziran 1910] tarihlerine rastlamaktadır.)

Bir mektup

31 Mart olayında Talât ve Doktor Nâzım Beyler'in Ahmed Rıza Bey'e gönderdiği, sonra da Ahmed Rıza Bey'i Topçu Mülâzimi [Teğmen] Süleyman Remzi Bey'le birlikte Edirnekapısı yolundan Yeşilköy'e götüren ve anılarında adları geçen sayın Sûdi Kartal'dan bir mektup aldım. Mektupta aynen şöyle denilmektedir:

"Ahmed Rıza Bey'e ait, yayımlanmakta olan anıları oku-

yorum. Merhumun 31 Mart ayaklanmasında geçirdiği günlerde, [onunla] birlikte bulunmam dolayısıyla 9 numaralı yazıda bir yanlışlık olduğu kanısındayım. Tahmin ederim ki bu yazısını sonradan yazmış olacaktır.

Tarihe gerçeğin geçmesi için, bildiklerimi yazmak zorundayım.

Talât Bey, Nâzım Efendi, hep birlikte bulunduğumuz evden olayın ikinci günü çıkmış değildirler ve Ahmed Rıza Bey'le birlikte bulunmak korkusundan çıkmamışlardır; aslında, 31 Mart günü Ahmed Rıza Bey'i ne olursa olsun kurtarıp yanlarına getirmemi Talât ve Nâzım Beyler benden istemişlerdi. Hem bu adamlar öyle duygu taşır adamlar değildi ki.

Talât ve Nâzım Beyler, gelmekte olan Hareket Ordusu'na katılmak ve Meclis-i Mebusan ve Âyân üyelerini Ayastefonos'ta toplayabilmek için, hareketin üçüncü günü Ayastefonosa gitmişlerdir. Ahmed Rıza Bey'le benim kendilerinden gelecek habere kadar sığınağımızda beklememiz kararlaşmıştı. Bir hafta sonra, haber geldi. Ahmed Rıza Bey'le ben ve Topçu Mülâzimi Süleyman Remzi Bey, sivil olarak Edirnekapısı yolundan Ayastefonos'a gittik. Ahmed Rıza Bey'i Talât Bey'e teslim ettik...]

Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi ve intiharının nedenleri

Mahdûm-u Şehriyârî [padişah oğlu] şehzâdelerin biraz fazla hovardalığı, özgür davranışları, kayıkta sarhoş olmaları, saz çalmaları, kimi mebuslarca dedikodu konusu olduğundan, mebusların bana başvurması ve yakınması üzerine, Padişah'ı durumdan haberli kılmaya gerek görülmüştü. Duru-

mu anlattım; "Çağırın da öğüt verin; isterseniz Mahmud Şevket Paşa'yı da birlikte bulundurun," buyurdular.

Ertesi günü, donanmayı karşılamak üzere bir deniz gezintisi yapılacağından, Mahmud Şevket Paşa'yla vapurda buluşmaya karar verdik. Şehzâdelerin ikisini kamaraya çağırladık; Mahmud Şevket Paşa da, ben de, epey şeyler söyledik.

Şehzâde yanıtında, "Ahmed Rıza Bey, sizin gibi özgürlük için bu kadar çalışmış ve bu ülkeye özgürlük vermiş bir kişi tarafından özgürlüğümüzün sınırlanmak istenilmesini acayip gördüm," dedi. Ben de yanıt olarak, "Dünyanın en özgür yeri olan Paris'te, insanların en özgürü ve özgürlüksever bir kimse olan Mösyö Klemanceau ki bugün başbakandır, bir kahvehaneye girip oturamaz, sokakta bir şey içemez; özgürlüğü, göreviyle ve konumuyla ilgili sınırlarla sınırlanmıştır. O makamda bulundukça istediği gibi davranamaz. Siz de Padişah'ımızın oğlulları olmak onurundan çıkınız, istifa ediniz, sıradan insan sırasına geçiniz, o zaman istediğiniz gibi davranıp, sokakta sıradan insanlar gibi gezip oynamakta özgürsünüz," dedim.

Bu sözlerim hoşlarına gitmedi; ama nezâket dolayısıyla sessiz kaldılar. Bununla birlikte, etkisi görüldü. Eskisi gibi davranmaktan kaçındılar.

(V. Mehmed Reşad'ın; Ömer Hilmi Efendi, Ziyâeddin Efendi ve Necmeddin Efendi olmak üzere üç oğlu vardı. Necmeddin Efendi, 1912 yılında yürek durmasından öldü.)

Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi

Yusuf İzzeddin Efendi, veliahttı. Avrupa'ya geziye çıkacaktı. Kendisine bir gün ata binme gereğinden söz ettim, "Avrupa'da krallarla, veliahtlarıyla birlikte manevralarda bulu-

nursa, ata binmekte acemi olmaması gerektiğini anlattım. Özellikle serde Osmanlılık, binicilik ünü de var. Babanızda at merakı, ata binmek hevesi vardı," dedim.

Güç halle bir gün Zincirlikuyu Kasrı'nda Maslak'a kadar atlarla bir gezinti yapmaya karar verdik. Hava hoştu, akşamüstü atlara bindik. Yarı yolda, "Gözlerim kararıyor," demeye başladı. Arabayı emretti. Maslak'a geldik; yolda gelirken sağa sola at koşturarak kendisini yüreklendiriyordum. Maslak'ta yaya gezdik, konuştuk; dönüşte atla pek az gittikten sonra arabaya bindi ve bir daha atla gezintiye çıkmadı.

Veliaht'ın hastalığı

Yusuf İzzeddin Efendi'de, konuşurken telâş etme, sabırsızlanma gibi sinirsel durumlar vardı. Olaylardan etkileniyordu; ufak bir şeye önem veriyordu. Bu durumu hiç hoşuma gitmezdi.

Vahdeddin Efendi'nin "İkinci Veliaht" sanını istemesi, kendisinin askerle ilişki kurmasının yasaklanması, protokolle ilgili kimi kusurlarda bulunulması, Avrupa gezisinin engellenmesi gibi görünüşte önemsiz görülen şeyler, sinirlerini ayaklandırdı, kuruntulara kapıldı. Zihnine saltanattan yoksun kılınıyormuş kuruntusu girdi ve gittikçe arttı. Tahsisatının bütçeye konulup konulmadığı konusu, zavallıyı bir gün rahatsız etmiş; Osman Bey'i bana iki kez gönderdi. Benden yazılı yanıt istemişti.

Son kez kendisini Zincirlikuyu Kasrı'nda görmüştüm. Birlikte yemek yedik. Sofrada hiç bir söz söylemedi; zihni meşguldü. Yemekten sonra, odada yalnız kaldık. Benden sıkı sıkı sordu: "Tahta geçecek miyim, yoksa düşürüldüm mü?"

İnandırıcı yanıtlar verdim. Kanun-u Esasî'nin açıklığından söz ettim. "Dediğiniz doğru mu? Yemin ediniz!" dedi. O gün, çıldırmış olduğu kanısına vardım.

Daha önce, tedavisi için Dâhiliye Nâzırı'na [İçişleri Bakanı], Sadrâzama söylemiştim; önem vermediler. Erkek kardeşi Mecid Efendi'ye, Padişah'a da söyledim. Murad, Hâmid dönemleri geçişti. Padişah'a "Efendim, günahtır; hasta adam tedavisiz bırakılır mı?" dedim. [Şehzâde] Üç gün sonra kendisini öldürdü. Bu hastalıktan sonra, Saray'ın bana karşı davranışı değişti.

Yusuf İzzeddin Efendi'yla hukukumuz pek eskidir. Pederlerinin sağlığında Hekimbaşı çiftliğine gezmeye gelirdi. Babam, kendisiyle iyi görüşürdü. Pek çok iltifatını görmüştür. Ben de Hekimbaşı çiftliğinde ve Küçüksu Köşkü'nde görüşürdüm. Hekimbaşı'nda ilk görüştüğüm zaman, bana kendi üzerindeki saati hediye vermişti.

(Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi, 19 Aralık 1331 [1 Ocak 1916] tarihinde, Zincirlikuyu Kasrı'nda, bir usturayla kol damarlarını keserek intihar etti.

İttihad ve Terakki Cemiyeti, gerçekten Yusuf İzzeddin Efendi'nin rahatsızlığı geçmeden Sultan Reşad ölürse, Yusuf İzzeddin Efendi'yle Vahdeddin Efendi'yi düşürerek, V. Muradın oğlu Salâhaddin Efendi'yi tahta çıkarmayı uygun görüyordu.

Talât Paşa'nın, Cemiyet'in bu düşüncesini bir gün gizli olarak kendisine söylediğini, Lütfi Simâvî Bey anılarında yazmaktadır. Ancak Salâhaddin Efendi ölmüş, sonra Yusuf İzzeddin Efendi de intihar etmiş olduğundan, Vahdeddin Efendi'nin veliahtlığına onay verilmişti.

Veliahtın intiharını haber alan eski hükümdar II. Abdül-

hamid, şunları söylemişti: "Yusuf İzzeddin Efendi'nin ölüm haberine üzüldüm. Böyle şeyler sinirlerime dokunur. Onun kimi durumları başına bu felâketi getirdi. Eskiden beri hayalciydi. Bir şeye çok sarılırdı.")

İstanbul'un boşaltılma hazırlıkları ve ileri sürülen itirazlar

... Dün sabah trenden Salih ve Rıza Paşa'larla birlikte indik. Onlar, "Düşman Çanakkale'den kolay geçemez, gereğinden çok ediliyor, halk korkutuluyor," dediler.

O gün saat ikide, Mecid Efendi Hazretleri'yla görüştüm; buyurdular ki: "Evet, kimi hazırlıklar oluyormuş, işittim; dün Enver Paşa'yı çağırdım, sordum; her olasılığa karşı önlemler aldık. Saltanat ailesini düşündük; ama daha hânedandan kimsenin İstanbul'dan çıkmasına gerek görmedik ve göstermedik. Kimi kadınlar korkuyor, gitmek istiyormuş; onlara da engel olmak istemedik," dedi, "Beni zorla çıkarmazlarsa bir yere gitmeyeceğim, küçük kız kardeşim hastadır; kan kusuyor. Nâzıma Sultan da gitmek istemiyor ve gitmeyi ayıp sayıyor. Bu sabah Burhaneddin Efendi gelmişti, haremini [eşini] Adapazarı'na gönderdiğini söyledi; ayıpladım," [diye ekledi].

Başka şeylerden de epey süre söz edildikten sonra, kalktım, Salahaddin Efendi Hazretleri'ne gittim. Oğlu Fuad Efendi yanındaydı. Pek memnun oldu. Bana gene her zamanki gibi sarıldı, "Siz benim kardeşimsiniz," dedi. Konu açılınca, "Ben bir yere gitmeyeceğim ve başkalarının İstanbul'u bırakıp kaçmalarına da memnun değilim. Ama kadınlardan korkanlar var, onlara izin verdim, nereye isterlerse gitsinler; beni zorla çıkarırlarsa, ne yapayım, giderim," dedi.

Ben de, "Böyle düşündüğünüze göre, İstanbul'dan ilk kaçanların Koca Sultan Murad ailesinden üç sultanla damatlarınızdan başka kimseler olmamasına nasıl izin veriyorsunuz?" dedim.

"Hay Allah razı olsun, ben de bunu çirkin görmüştüm. Hattâ şimdi oğlum Nihad Efendi'ye de bunu söylüyordum," buyurdular.

Yarım saat kadar savaşla ilgili olarak söyleştikten sonra Âyân'a geldim. Orada da hânedanın kaçacağı sözleri oluyordu. "Saltanat hânedanı ve hükümet giderse, Âyân üyeleri ne yapacak?" deniliyordu; Eskişehir'de hastalık olduğu da söyleniyordu.

Kısacası, konuşulanlardan anlaşılıyor ki, Bursa gezisi üç sultan, üç dâmat arasında kararlaştırılmış; içlerinden biri gitmiş, sultanların pek korktuklarından falan söz etmiş; yoksa kimse İstanbul'dan ayrılmak istemiyor.

(Düşman donanmanın Çanakkale Boğazı'nı şiddetle zorlaması üzerine, hükümetin Eskişehir'e taşınması kararlaştırılmıştı. Bu sorun konusunda Mâbeyin Başkâtibi Ali Fuad Bey Görüp İşittiklerim adlı yapıtında şu bilgiyi vermektedir: "... Hükümetin Eskişehir'e taşınması kararlaştırıldı ve Zât-ı şâhâne de buna onay verdi. Mefrûşat Müdürü Hacı Âkif Bey Eskişehir'e gönderilerek orada Padişah ve yanındakiler için ayrı ayrı evler sağlandı. Hazine-i Hümâyun'un [padişahın hazinesinin] değerli eşyası da, sandıkların içine konuldu, bunlar önlem olarak Konya'ya gönderildi. Düşman gemileri Boğaz'dan geçecek olursa, Padişah, vekilleri de birlikte alarak Eskişehir'e gidecekti."

Birlikte götürülme önerisine karşı, eski hükümdar II. Abdülhamid, kendisi gitmek istememiş ve Sultan Reşad'ın da

İstanbul'dan ayrılmamasını salık vererek, bir kez çıkacak olursa bir daha dönemeyeceği konuusunda uyarmıştı.)

Şeyhülislam Hayri Bey'e yazılan bir mektup

(Ahmed Rıza Bey'in belgeleri arasından, Şeyhülislam Hayri Bey'e yazılmış şu mektup karalaması da çıkmıştır:)

"Hükümetimizin genel savaşa katılalı on sekiz ay olduğunu, bu sürede ne kazandığımızı ve bundan sonra ne kazanmak olasılığı ve umutla kan ve gözyaşı döktüğümüzü, Meclis-i Âyân'ın son toplantısında hükümetten sormuştum; soruma yanıt verilmedi. Düşmanca bilinen gerçeklerin dosttan gizlenmesi, beni ve bu önerimden haberli olanları ciddî olarak üzdü.

Durumun vahim olduğunu herkes az çok biliyor, hissediyor, şehit ya da hasta olarak ölenlerin, sakat kalanların sayısı, yarın yurdu askersiz ya da çiftçisiz bırakacak derecede korkunçtur.

Bir çok savaş ve nakliye gemimiz battı. Donanmamızın gereksinmelerini sağlayacak gücümüz kalmadı. Bunların yeniden sağlanması, bizim konumumuzda bulunan bir devlet için pek gerekli olmakla birlikte, hayaldir.

Rumeli'de, Akdeniz'de yitirdiğimiz o güzel yerlerden sonra, bir kaç önemli vilâyet de bu kez Irak'ta, Anadolu'da düşman eline geçti. Devlet küçüldü, şehirler yıkıntıya döndü. Ulusun bugün yarısı yiyecekten, sığınaktan yoksundur.

Hükümetin, günümüzdeki bunalımla uyumlu olmayan sınırsız harcamaları ve savurganlıkları, saygınlığımızı ve mâli bağımsızlığımızı tehlikeye düşürdü. Bir yandan paranın az ve nakit kaymelerin [kâğıt para] kısmen değersiz, başkent dı-

şında itibarsız olması; öte yandan ticaret özgürlüğüne müdahele edilmesi, alış verişi durdurdu. Açlık ve yoksulluk ulusun hemen her tarafını istila etti. Bu yokluktan, sefillikten ulusun sağlığının etkileneceği ve pek zarar göreceği apaçıktır.

Özet ve tamamlanmamış olarak sunduğum maddî hasardan başka, mânevî zarar ve ziyanımız da pek büyüktür. Geçici yasalar ve keyfî davranışlarla, işlerin yönetiminde karışıklık, anarşi ortaya çıktı. Ulusun hak denetimini tanımayan gizli bir siyaset, azınlıklar aleyhindeki zulüm ve şiddet düşüncesi, birlik ve meşrutiyete zarar getirdi. Halkın yüreği, mânevî gücü kırıldı. Güvenliği ve güveni yok edildi. Hükümetle ulus, hilâfetle İslâm arasındaki bağlar gevşedi. Bunlar, savaşın sonucunu beklemeyen iflas ve çöküntü belirtileridir.

Bu felâket ve büyük yitimler, savaşa kesinlikle zamansız, önlemler almadan katılmanın ve aslında danışarak iş görmemenin acıklı sonuçlarıdır.

Balkan Savaşı'ndan ezilme derecesinde yenilmiş olarak çıkan devletin, önce genel durumunu incelemeden geçirmek; ikinci olarak, aslında servet kaynakları kıt, taşıt araçları sınırlı olan ülkenin gereksinmelerini, eldeki gereçlerini sorup anlamak ve ona göre eksikleri tamalamak; üçüncü olarak, bir kez de bilgili kişilere danışmak, sonra, gerekirse savaşa girişmek gerekirdi. Bunların hiç biri yapılmadı.

Acaba Hükümetimiz, hatalarını ve bu hatalar, inatçı ve başınabuyruk kararlar yüzünden Devlet-i Osmaniye'nin bir çok tehlikeye uğradığını; ulusun yaslar, yoksunluklar içinde, baskı ve zorlamayla darmadağın olduğunu görüyor mu? Görüyor ve anlıyorsa, bu karanlık yolda ne için devam edip gidiyor!

Savaşı inşallah kazanacağız demek ve bunu kanıtlamak

için Çanakkale savunmasını göstermek yetmez. Çanakkale'de askerimizin özverisi, gerçekte tarihsel yiğitliğimizi süsleyecek derecede parlaktır; ancak böyle yöresel başarıların her yerde elde edilemediği, bazı yerlerin büyük bir direniş gösteremeyerek düşmüş olmasıyla da sâbittir.

Ben hiç bir zaman kötümser olmadım; ancak, ham hayalle de kendimi ve âlemi aldatmadım. Geçmişe, olaylara bakıyorum. Bu tutulan yolda bir kurtuluş ve esenlik umudu göremiyorum. Vekiller bilmem ne gibi güçlü belirtilere ve kanıtlara dayanarak kesin zaferi elde edeceğiz sanıyor.

Alman ordularının şimdiye kadar galip gelmesi, bizim için avunma nedeni olabilirse de, kayıplarımızın tamamıyla geri alınarak telafi edileceği konusunda güvence olamaz; bunun bir de ters yönünü, yani Almanya'nın yenilmesi ya da yalnız kendi hakkını ancak alabilecek derecede galip olması olasılığını düşünmek de gerekir.

Hayalllere kapılarak, ulusun talihiyle, yazgısıyla oynamanın bir yararı görülmedi, bu acı deneyimlerden artık uyarılmış olmak, biraz da ulusa acımak zamanı geldi.

Zararlı yolun neresinden dönülse kârdır. Bütün varımızın bilinmeyen bir amaç uğrunda yok edilmediği ve hiç olmazsa bugün elimizden çıkan yerlerin yarın bütünüyle geri alınacağı konusunda müttefiklerimizden kesin güvence almak ve olmazsa başımızın çaresini aramak zorunda kalacağımızı kendilerine resmen bildirmek gerekir. Almanya başbakanının Bulgarlardan büyük bir övgüyle söz ettiği sırada, hükümetimizin siyasetiyle ilgili övücü bir söz söylememesi ve özellikle devletimizin geleceği konusunda memnunluk verecek hiç bir görüş bildirmemesi, hiç bir söz vermemesi dikkati çekmektedir.

... Savaşa katılmaktan amaç, Almanya'nın ve Avusturya'nın üzerlerinden yükü azaltıp galip gelmelerine yardım ederek sonucu kazanmaksa, yardım elden geldiğince edildi. Belki de, gücümüzün çok üstünde şeyler yapıldı. Çanakkale'de, bir kaç yüz bin seçkim gencin değerli vücudu pahasına kazanılan başarılar, bizden çok müttefiklerimizin işine yaradı; bu gibi özverilerin sürmesine, yinelenmesine, ulusun dayanma gücü yoktur.

Geçmişte, bize ciddî biçimde iyilikleri dokunmamış olan ve bundan sonra ne gibi iyilikleri dokunacağı henüz bilinmeyen iki yabancı devletin zafer kazanmasını kolaylaştırmak için Devlet-i Osmaniye'nin bütün güçlerini tüketmek büyük bir yanlış olur.

... Savaşın güçlükleriyle de yaralanan zavallı yurda karşı kendimi bir çok vicdan ve ahlâk görevleriyle yükümlü bildiğimden, üzüntüm ve yurtseverliğimden dolayı yazdığım bu düşünceler, Âyân Meclisi'nde söylediğim sözler gibi yanlış yorumlara uğrayarak etkisiz kalmaz umuduyla, kardeşlik duygularımı belirtirim, efendim."

(Bu mektup, 31 Mart 1332 [13 Nisan 1916] tarihlidir)

Ermeni sorunu nedir;
Ermeniler ne istiyorlar;
İttihad ve Terakki ne diyordu?

Paris'teyken, Cenevre'de bulunan Ermeni komiteleriyle temasta bulundum. Hep soğuk davranış gördüm. Ermeniler, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden memnun değildiler. Çünkü Cemiyet, ülkede Ermeni'den başka zulûm görenler bulunduğunu ve zulûmdan kurtulmak için de Ermenilerin gösterdik-

leri çözüm yollarından daha sağlam ve daha genel ilâçlar bulunduğunu bildirmekteydi.

Cemiyet'e sanki rakib gibi bakıyorlardı; ilâçlar, çözüm yolları arasında karşıtlık vardı. Onlar bizden ayrı, özerklik istiyorlardı. Bizse, bütün Osmanlılar için iyileştirmeler istiyorduk; Kanun-u Esâsî, Millet Meclisi, herkesi hoşnut edecekti.

Avrupa'daki kamuoyu, Ermeniler lehindeydi; çünkü önce Hıristiyandılar; ikinci olarak, paraları vardı; üçüncü olarak, çok propaganda yapıyorlardı. Amerikalı, İngiliz zenginleri, Ermeni zenginleri, onlara çok para veriyorlardı.

Kimi zayıf Jöntürklerin hükümet tarafına geçmelerini görerek, "Jöntürkleri hükümet satın alıyor," diyorlardı. Ermenilerin satın alınmaması, onlara hükümetin önem vermediğindendir. Ermeniler o paranın daha çoğunu "martyr" [şehit] sıfatıyla yabancılardan buluyorlardı. Bununla birlikte, Ermeni'den hafiyeler, yani o yolla satın alınmış olanlar da eksik değildi.

Propagandalarımız arasında da karşıtlık vardı. Biz, Ermeniler de içinde olmak üzere bütün Osmanlıların zulûm görmekte olduğunu söylüyorduk; Ermenilerse, yalnız kendilerinin, o da Türkler tarafından zulûm gördüklerini ileri sürüyorlardı. Propagandalarına önem verdirmek için çok yalan uyduruyor, abartıyorlardı. Özerklik istedikleri Türklere karşı en küçük sevgileri yoktu. Olmadığını büyük savaşta düşmana açıkça katılarak ve yardım ederek de gösterdiler. Ben hiç suçu olmadığı halde, Ermeni olduğu için öldürülenleri savundum. Çünkü adalet ve devletin ilkeleri onu gerektirirdi. Yoksa ordumuza düşmanlık, hafiyelik edenleri değil. [Prens] Sabahaddin Bey, adem-i merkeziyet politikasını izlediğinden, Ermenilerin işine elvermiş, onunla birlik olmuşlardı.

(Ahmed Rıza Bey'in belgeleri arasında bulunan Mizancı Murad Bey'in mektuplarından, Murad Bey'in Mısır'da bulunduğu tarihlerde Hınçak Ermeni komitesiyle kimi görüşmeler yaptığını; İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bu komiteyle işbirliği sağlanmasına çalıştığını öğreniyoruz.

Ahmed Rıza Bey, İttihad ve Terakki Cemiyeti Umumî Kâtibi'ne yazdığı 4 Temmuz 1331 [15 Temmuz 1915] tarihli mektubunda, Cemiyet'in siyasetini genel olarak eleştirirken, Ermeni sorununa da değinmektedir.

Mektubunda, Ermeni sorununun Avrupa ülkelerini memnun etmeyeceğini ve savaşın sonunda verilecek kararlarda, bu sorunun olağanüstü kötü etkisi olacağını yazmaktadır.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne olan bağlılığını "Siz, ne olursa olsun, kabineyi geçici, Cemiyet'i kalıcı bilmelisiniz, İttihad ve Terakki bayrağı, özgürlük ve meşrutiyet bayrağıdır. Bu bayrağın hak ve onurunu, durum ne kadar zor olursa olsun, korumalısınız," cümleleriyle belirten Ahmed Rıza Bey, mektubunun başka yerlerinde de partisini şöyle eleştirmektedir:

"Büyük bir üzüntüyle görülüyor ki, iş başında bulunan yöneticiler, geçmişin yalnız bir evresinden ders almışlar: taht-tan indirilmiş hakanın otuz yıl o mevkide nasıl ve ne önlemler sayesinde durabildiğini incelemişler. Bunlar da önceki dönemin mütegallibeleri gibi aldanıyorlar; bir yandan ahlâk bozukluğuyla yokluık ve yoksulluk, öte yandan korku ve dehşet, istibdadın sürmesine yeter sanıyorlar. Oysa, Abdülhamid'in keyfî yönetiminde başka bir beceri, başka bir güç ve büyüklük vardı. Sıradan ve çocuksu kararlarla, birbiriyle çelişen, geçici yasalarla istibdadda maskara oldu. Halk korkmuyor, nefret ediyor.

... Dış ve iç siyasetteki yanlışların kurbanı olan canlara,

değerli vücutlara acıyorum. Bunlar, ne yazık ki geri gelmez; başka türlü kayıplar nasıl olsa az çok giderilir; bozulan yasalar elbet düzelir; vurgunculuk, karaborsacılık çeteleri dağılır, cezalarını görür; açlıktan intihar eden bir kavimden yasal olmayan yollarla toplanan paralarla kurulacak banka, ayakta kalamaz, yıkılır. Yalanlar, gizlenen olaylar, planlar hep ortaya çıkar...

Bu Harb-i Umumî'den sonra devletimiz ne büyüyecek, ne de yıkılacaktır; bu konumda bulunan bir devlet, yalnız hükümet adamlarının câhilliği ve hatası yüzünden batmaz. Biz gene türlü dinden ve soydan olanlarla [anâsır-ı muhtelife] hoş yaşamaya, birlikte çalışmaya ve yabancı devletlerle de ister istemez dostça ilişkilerde bulunmak zorunda kalacağız...)

Mebusan Meclisi'yle ilgili acı ve tatlı bazı anılar

Meclis-i Mebusan'ın üçüncü yıldönümünde, başkanlığa Rumlar, Rıza Tevfik Bey'i; dördüncü yıl da başka bir grup tarafından Mâhir Seyyid Bey'i seçtiler. Bu iki kişi, kendilerinde başkanlığa yetenek ve liyâkat gördükleri için istifa etmediler; tersine, umdular.

Rumlar, sonra benimle özel olarak görüştüklerinde, "Biz sizin aleyhinizde oy vermedik; İttihad ve Terakki'nin adayı aleyhinde oy verdik," dediler. Çekimser kalmakla bunu yapabilirlerdi; kişi belirlenmesine gerek yoktu. İttihad ve Terakki aleyhindeki gruplar, başkanlığımdan memnun değillerdi; çünkü Meclis'te istedikleri kadar gürültü yapamıyorlardı. Maksatları, kendilerinden birini getirip Meclis'i istedikleri gibi işgal etmekti.

Söz vermedim; çünkü maksatlarının ne olduğunu görüyor, iyi niyet bulunmadığını anlıyordum. Aleyhimde gürültüler oluyordu. Meclis dağıldıktan sonra, gürültü edenler başkanlık odasına geliyor, özür diliyor, "Biz İttihad ve Terakki'li başkan aleyhinde bulunduk," diyorlardı.

Öte yandan, Meclis'i Mebusan'da gerek davranışlarıyla gerekse saçma sözleriyle tartışmaların düzenini bozan, çalışmaya, iş çıkarmaya engel olan, Meclis'in ciddiyetini, ağırbaşlılığını ve onurunu lekeleyen, mebuslar arasına ayrılık ve çatışma tohumu eken, kavga çıkaran, hükümeti boşuna sorularıyla rahatsız ve işgal eden, zayıflatan, kamuoyunu Meclis-i Mebusan aleyhine kuşkırtarak mebusları ve böylece de Meşrutiyet'i halk ve yabancıların gözünde saygınlıktan düşüren mebuslar da vardı.

(Ahmed Rıza Bey'in Meclis-i Mebusan başkanlığıyla ilgili anıları, savaştan önceki bölüme girecekti. Sonradan [ortaya] çıkan bu notlarını, bir tarih sırasıyla buraya almış bulunuyoruz.

Meclis-i Mebusan başkanı Ahmed Rıza Bey'in Âyân üyeliğine atanması konusunda V. Sultan Mehmed Reşad'ın başmâbeyincisi Lûtfi Simavi Bey, anılarında şu bilgiyi vermektedir: "Kimi nedenlerle artık başkanlığa seçilemeyeceği kanısına varan Ahmed Rıza Bey, padişaha başvurup Âyân'a atanmasını rica etti ve kendisi gibi çeşitli defalar Meclis-i Mebusan başkanlığında bulunan biri için, bunun bir kazanılmış hak olduğunu ekledi. Padişah, fırsatı ganimet bilerek, Ahmed Rıza Bey'in Mebusan başkanlığından kurtulmak ve nasıl olursa olsun kesinlikle Âyân'a atanmasının sağlanması için, beni Sadrazam Said Paşa'ya gönderdi...)

Meclis Riyasetinin tahsisatından yakınanlar

Meclis'te ve dışarda, başkanlığın tahsisatından söz edilirken, "Bedava konakta oturuyor, atı var, arabası var," deniliyordu. Bunlarla başkanlığa gelecek önem düşünülmüyordu. Ancak benim ünüm göze batıyordu. Onun için yardım eden yoktu.

Padişah'ın ihsan buyurduğu iki oda eşyası da çok görülmüştü. Oysa ben İstanbul'u, yurduma hizmet maksadıyla bırakıp Avrupa'ya gittiğim zaman, burada, evimde bıraktığım yanan eşya, daha sonra Padişah'ın verdiğinden çoktu.

Büyük bir açgözlülükle para ve çıkar düşünenler, temiz bir yüreğin açık sözleriyle düşüncelerini değiştirecek değillerdir. Onlar, herkesi daima kendileri gibi görürler. Onların gözünde ne onur, ne şeref, ne namus vardır. Namuslu kimselerin yüzünü kirletmek, kendilerince kutsal görevdir. İstemezler ki ülkede temiz bir yüz bulunsun. Gözlerini kin ve tutku bürümüş olanlar, kişisel niteliklerin düşmanıdırlar. Kamunun çıkarlarına hizmetin ödülünü vermek istemezler.

Başkanlığın onurunu ve saygınlığını korumak için, eski kibarlar usulünce kapımı açtım. Bir ramazanda beş yüze yakın kişi evimde yemek yedi; oysa Sadrâzam'ın, Âyân başkanının konaklarında kimse yoktu. Maaşımdan para arttıramadım. Fehim gibilerin ayağını öpmeye alışmış kimselerden büyüklük, nimete teşekkür beklenemez.

Abdülhamid döneminden yakınanlar, Abdülhamid'in kimilerine verdiği pek çok para ve hediyeleri kıskandıklarından yakınmaktadır. Onlar gibi çalamadıklarına üzgün olduklarındandır. Lastik tekerlekli arabalar, açgözlü olanların kıskançlığını kışkırtıyordu.

Meclis-i Mebusan başkanlığına Maçka'daki konak ayrıldığı zaman, konağın iki odası boştu. Padişah, bu iki odanın döşenmesini emir buyurdu ve konaktan çıkarken bu eşyayı bana verdi.

Makriköyü'nden Maçka'ya taşındığımız zaman, üç manda arabası eşya getirmiştik. Maçka'dan Kuruçeşme'deki yalıya bu eşyayla, iki oda takımı ve dört yılda aldığım ufak tefek eşya taşınırken eşyanın çokluğu kem gözlü olanların dikkatini çekmiş olacak ki, benim için, "Maçka'dan eşya aşırdı" dediler.

Gazeteye makale yazdılar. O zaman Sabah gazetesine yanıt vermiştim; yirmi yıl Paris'te her şeyden yoksun olarak yaşadıktan sonra, dört yıl Meclis-i Mebusan'a başkanlık eden bir adamın iki oda fazla eşyasını çok görmek ve bunu gazeteye yazdırmak kadar bayağılık düşünülemez. Çiçeğe merakım olduğundan, epey saksı almıştım; giderken, doğallıkla bu saksıları da götürmüştüm. "Konağın saksılarını almış" dediler ki, değeri o zamanın ederine göre, iki yüz kuruş etmezdi.

Elçilere verdiğim ziyafette kullanılan gümüş sofra takımını Saray'dan getirtmiştim. Görenler, o takımları bana demirbaş verilmiş sanarak Maçka'dan çıkarken teslim edilip edilmediğini sordular. Bana her zaman kullanılmak üzere verilen takım, sıradan çatal bıçaktı. Bütün ziyafetlerde bunları kullanmıştım. Elçiler ziyafetindeki, Saray'ın damgalı gümüş takımını, daha o gün geri göndermiştim.

(Ahmed Rıza Bey'in girişimiyle, Maçka'da bugün Nişantaşı Ortaokulu'nun bulunduğu yerdeki eski Vâlide Sultan Sarayı, Meclis-i Mebusan başkanlarının oturmasına ayrılmıştı.

Ahmed Rıza Bey'in, bu saraydan ayrılırken kendisinin olmayan kimi eşyaları da yanında götürdüğü konusunda, karşıtlarınca ileri geri sözler söylendi.

Eski Meclis-i Mebusan başkanının belgeleri arasında, Maçka Sarayı'ndaki eşya konusuyla ilgili pek çok kâğıt vardır. Ahmed Rıza Bey, Saraya, Hazine-i Hassa'ya yazdığı tezkerelerle bunların hesabını vermiş, aslında Padişah'ın hediyesi olan eşyayı da Kandili İnas Mektebi'ne [Kandilli Kız Okulu] bağışlamıştır.)

Enver Paşa nasıl adamdı?

Ülkemizin toplumsal yaşamında, hiçbir şeyinde düzen yoktur. Vapur, tramvay zamanında gelmez; toplantılarda kimse saatinde toplanmaz. Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu bulmak bir zorluk, rezâlet olmuştu. Mebuslar aşağıda dinlenme odasında oturur, gazete okur ya da çene çalarlardı. Hademeler bir kaç kez yukarıda toplantıya çağırdığı ve ziller çalındığı halde, yerinden kımıldanmaz. Görev duygusu yoktur.

Bizde bir gündem çerçevesinde iş görülemez. İyi gündem yaparız; uygulamasına gelince, gücümüz yetmez. Evinde belirli bir saatte yemek yiyenler pek azdır. Böyle bir çevrede, sinirli bir adam için yaşamak, çok sıkıntılıdır.

Dinsizlik

Bir takım edepsiz herifler benim aleyhimde bulundular, bana dinsiz dediler. Ben onların övdüğü bir insan olsam üzülürdüm. Onlar benim gözümde, benliklerini terbiye etsinler.

(31 Mart'ta dinsizliğimden söz edenlere karşı yazdığım makaleyi Ayastafonos'ta Sabri ve Hamdi Efendi'lere vermiştim; basmadılar.)

Din nedir? Yalnız dua mı? İbâdet mi? Sarıklılar, gerici-

ler acaba ahlâkla ve toplumsal çıkarlarla ilgili ne tür erdemler gösterdiler? En çok ve en gürültülü yakınmalar, hiç bir iş yapmayan ve yapmaya gücü olmayanlarca yapılıyor.

Bütün Türklerin benimle dargın oldukları ve kimsenin benimle geçinemediği söyleniyor. Buna doğruysa, elbette üzülürüm; ancak, bence avuntu verici olan yön, bu darılanların içinde şantajcılıkla para alma ve memurluk görevi olarak namusunu lekelememiş ya da benden ayrılarak doğru bir meslekte dikiş tutturmuş bir adam yoktur.

İnsanı insan eden iki şeydir: Biri, vicdan; öteki, meslek. Özgür bir vicdan, doğru bir meslek sahibi olmayan adamın ne erdemi olabilir?

Beni dinsizlikle suçladıkları sırada hacdan dönen bir kaç yüz Türk'ü, Arapların tekbir getirerek kestiklerini gazetede okumuştum. Hacıları kesen bu Araplar, acaba benden daha çok mu Müslümandırlar?

Kişisel düşmanlık

Kişisel düşmanlık; nedeni bence bilinmiyor. Hangi işe giriştimse, güçlük çıkardılar. Ziraat Cemiyeti toplandı. Benim başkanlığım altında kuruldu. Ziraat Nezâreti'ne iki üç kâğıt yazıldı, yanıt alınmadı; bu işi sürdüren olmadı, dağıldı. Islâhı Nesl-i Fürs Cemiyeti [At Soyunu İyileştirme Derneği] de benim başkanlığım altında kuruldu. Sonra Mahmud Muhtar ve İzzet Fuad Paşa'ların başkan olmak için dolap çevirdikleri görüldü. Cemiyeti kurarken bana gereksinmeleri vardı; onun için başkan yapmışlardı. Belediye başkanlığından, Ziraat Nezâreti'nden, Saray'dan tahsisat aldım. Veliefendi çayırı-

m aldım; daha bir çok alınacak, yapılacak şeyleri benim aracılığımla aldılar, yaptırdılar. İşleri bittikten sonra bana gerek kalmadı; arkalarını çevirdiler.

Hicaz Komisyonu da öyle oldu. Hacılardan resim almak gibi zor bir işi, elçiliklerden ve Meclis'ten çıkarmak için az uğraşmadım. Başarılı oldum. Daha bu gibi şeyler yapmak için beni öne sürdüler. Her iş olup bittikten sonra, benden yüz çevirdiler. Benim tanımadığım, belki sevmediğim adamları Komisyon'a memur aldılar. Ben çekildikten sonra, bir süre Talât Paşa'nın başkanlığında iş görüldü.

Sultani-i İnas Cemiyeti'nde ben kimsenin etkisi altında değildim. Ancak kıskançlık azmış, girişimlerimi aksatıyordu. Ne yapmak istedimse güçlüklere uğradım. Sultani-i İnas girişimi, ulusun yeteneğine, gelişmeye olan eğilim ve hevesine, kadınlara olan saygı ve verilen öneme ölçüt, bir ölçü olabilir. Dinsizlikten söz edenler, 31 Mart'ta, örnek olarak Sultani-i İnas Mektebi'ni gösterdiler.

Sultani-i İnas işi ülkeye yaramadı. Ancak bana deneyim kazandırdı. Bir çok kimsenin özverisi, kıskançlığı, gericiliği, kadınlara sevgisi vesaire hakkında bana bir fikir verdi.

Devrim ve Cemiyet arkadaşları: Enver Paşa

Enver Paşa'yı, İstanbul'a dönüşümde tanıdım. Bana "ağabeyim" der, elimi öper, saygı gösterirdi. Pek yurtsever, namuslu, yürekli bir askerdi. Sultan'la evlenmek için Berlin'deyken benimle mektuplaşırdı; yardımımı istemişti. Ben de, Padişah'ın nezdinde kılavuzluk etmiştim.

Askerî ün kazanmaya istekliydi. Napoléon gibi ünlü olmak isterdi. Avantür arkasından koşardı. Trablusgarp seferi, Hareket Ordusu'yla İstanbul'a gelişi ve sonunda Türkistan'da Ruslarla vuruşarak şehit düşmesi, hep ün peşinde koştuğunu gösterir.

Mütareke'den sonra, Almanya'ya kaçışında yurdu için çok çalışmıştı; olağanüstü işler yapmıştı. Başarılı olsaydı, ünü Napoléon derecesini bulacaktı.

Savaş zamanı, Heyet-i Vükelâ [Bakanlar Kurulu] ile aram açıldığı gibi, Enver Paşa'yla bozuşmuştum. Bir gün Âyân'da, askerin sefaletinden yakındığım sırada, saldırmıştı. İki ay geçmedi, bir gün Âyân başkanının odasında benden af diledi:

"Ben o kadar terbiyesiz değilim, ama bilmem o gün nasıl oldu, size karşı saygıda kusur ettim" dedi.

Kaçışından bir gün önce, bir gece Âyân'da benimle görüşmeye gelmişti: "İttihad ve Terakki Cemiyeti dağılıyor, ülkede başka güç de yok. Siz bari İttihad'ın başına geçin, çöküşüne engel olun" dedi. Talât Paşa'ya verdiğim yanıtı, ona da verdim.

Talat Paşa

Talât Paşa, ben Paris'teyken Selanik'ten bizimle haberleşirmiş. Kendisiyle İstanbul'a dönüşte tanıştık ve pek iyi görüştük. Zeki, komite işlerini bilen bir arkadaştı. Komitede bulunan üyelerin tümünün özel durumlarına tanış olduğundan, onların üzerinde büyük bir etkisi vardı.

Meclis-i Mebusan'ın açılışında, ikinci başkan seçildi. Ben başkan olduktan bir süre sonra, genel merkez başkanlı-

ğından, hattâ Cemiyet'ten bile çekilmiştim. O tarihten sonra, sonuna kadar merkeze, Cemiyet'e Talât Paşa başkanlık yaptı.

Dâhiliye Nâzırlığını [İçişleri Bakanlığı] kendisi istedi ve aldı; bir kaç mebusla birlikte Avrupa'ya bir gezi yaptı. Çok yararlandı; gördüğünü, işittiğini çabuk kavrardı.

Dört yıla yakın bir zaman, Talât Paşa'yla kardeş gibi yaşadık. Bana olağanüstü saygı ve sevgisi vardı. Padişah ve sadrâzam katında yaptırmak istediği işleri hep benim aracılığımla yaptırırdı. Ben de her yerde, her toplulukta, alayda, onu ileri sürerdim.

Âyân'a atanmamdan ve itirazlara başladığım tarihten sonra, aramıza soğukluk girdi. Bir iki kez [onunla] özel görüştüm. Yapılan işlerin doğru olmadığını anlattım, kulak asmadı. Ben de Âyân'da şiddetle [ona] saldırdım. Bir gün verdiği yanıtta, "Ahmed Rıza Bey gibi büyük bir yurtseverin böyle küçük işlerle uğraştığına üzülüyorum" demişti.

Avrupa'ya kaçışından bir gün önce benimle görüşmüş, Cemiyet'in başkanlığına geçmemi önermişti. Bilmem kaç bin lira parası da vardı; "Onu kullanırsınız" demişti. Ben size Cemiyet'i temiz ve seçkin bir durumda bırakmıştım; siz bana nasıl berbat bir durumda geri veriyorsunuz; böyle bir Cemiyet'i ben şimdi ne yapacağım; kabul edemem" dedim.

Sonunda, son kez Roma'da görüştük. Roma'ya Hâriciye Nâzırı Kont Sforza'nın yardımıyla, gizli olarak gelmişti. Benimle iki kez özel olarak görüştü. Bana kaçışından, Berlin'de yaptığı şeylerden ve nasıl çalıştığından söz etti; pek memnun oldum. Hattâ savaş sırasında yaptığı kötülükten doğan soğukluğum kalmadı. Sonunda, Berlin'de bir Ermeni kurşunuyla yok yere öldü.

Merhum, olağanüstü bir komiteci, bir çete reisiydi. Dâ-

hiliye nâzırı ve sadrâzam olmamalıydı; yurda daha iyi iş görürdü.

(Talât Paşa, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenlerindendir. Ülkücü, mert ve yurtsever bir kimseydi.

İkinci Meşrutiyet'in ilânında, Meclis-i Mebusan'a Edirne mebusu olarak girdi ve Meclis'in ikinci başkanlığına seçildi. 1909 Temmuzu'nda istifa etmek zorunda bırakılan Ferid Paşa'nın yerine Hüseyin Hilmi Paşa hükümetine Dâhiliye Nâzırı olarak girdi.

Bir süre, Posta ve Telgraf Nâzırlığı'nda bulunan Talât Paşa, hükümet dışında kaldığı zamanlar İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin başkanlığı görevini gördü. Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine, 1913 Mayısında kurulan Said Halim Paşa kabinesinde, yeniden Dâhiliye Nâzırlığı'nı kabul etti. Genel savaşa girilmesinin aleyhinde olduğundan, istifa eden Cavid Bey'in yerine de bir süre Mâliye Nâzırlığı vekâletinde bulundu.

Said Halim Paşa'nın istifası üzerine, vezir rütbesiyle 1916 yılında Sadrâzamlığa getirildi. Bu görevler birlikte Dâhiliye Nâzırlığı'nı da üzerine aldı.

V. Mehmed Reşad'ın ölümü ve VI. Mehmed Vahdeddin'in tahta çıkması üzerine, yeni hükümetin kurulmasıyla da Talât Paşa görevlendirildi. Bu seferki sadrâzamlığında da aynı zamanda Dâhiliye Nâzırlığını üstlendi.

Genel savaşın yitirilmesi üzerine, 1918 Kasımı'nda da istifasını vererek, yerini İtilaf Devletleri'yle Mütâreke'yi imzalayacak olan Müşir Ahmed İzzet Paşa hükümetine bıraktı.

Ülke dışına çıkan Talât Paşa, Berlin'de, 15 Mart 1921'de Tayliryan adlı bir Ermeni'nin kurşunuyla öldü. Devlet işlerinden bunalan Mehmed Vahdeddin, Talât Paşa'nın işten

uzaklaşmasına üzülür görünüyor; İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin son sadrâzamı hakkındaki düşüncelerini şöyle açığa vuruyordu:

"Bu ülkeyi yönetenler için, meğer iki adam gerekiyormuş: biri Sultan Hamid, öteki Talât Paşa. Ama ben onlar gibi yönetemem. Talât Paşa, bizim halkımızı iyi anlamıştı. O gerçekten seçkin bir kişilikti."

Talât Paşa o çevrede kirlenmemiş olsaydı, biz onunla bu ülkeyi kurtarabilirdik.)

Ahmed Sâib Bey

Ahmet Sâib Bey'i Meşrutiyet ilân edilmeden, aşağı yukarı beş yıl önce Paris'e geldiği zaman tanıdım. İttihad ve Terakki Cemiyeti, o zaman Mısır'da bastırmak zorunda kaldığı Şûrâ-yı Ümmet'in basım ve dağıtımına bakma görevini kendisine verdi.

Ahmed Sâib Bey, bu hizmeti bir süre yaptı; ancak, daha sonra oradaki arkadaşlarla bozuştu ve Cemiyet'ten verilen yönergeleri dinlememeye başladı. Sonunda kendisiyle ilişkilerimiz kesildi. Ondan sonra da Cemiyet işlerine karıştırılmadı.

(Ahmed Sâib Bey, Mehmet Ali Fâzıl Paşa, Ahmed Rıza Bey, Doktor Nâzım Bey ve Sâmi Paşazâde Sezâi Bey'le birlikte çalışmıştır.

Mısır'da Şûrâ-yı Ümmet'in çıkarılmasındaki hizmetlerinden başka, Sultan Aziz, Sultan Murad ve Şark Meselesi gibi tarihsel yapıtlar da yayımlamıştır. Ahmed Sâib Bey, 1901'de Mısır'dan Paris'e, Ahmed Rıza Bey'e gönderdiği bir mektupta şunları yazmaktadır:

"... Şu son günlerde, oradan buradan aldığım duyumlar

bendenizi pek çok kaygılandırıyor. Çünkü diyorlar ki, zâtınızın bendenize olan sevgisi iyice değişmiş ve bundan dolayı önceki sevginiz ve ilginiz epey eskimiştir.

Kesinlikle sanıyorum ki, bu haber yalandır. Bendeniz her zaman emrinizi dinleyen bir insanım; bunu, siz de biliyorsunuz. Verdiğiniz emirleri harfi harfine uygulamaya çabaladım. Sizinle olan bağımı ve bağlılığımı herkes bilirdi. Resmî ve resmî olmayarak [bunu] ilân ettim. Özgürlük yolunda, sizden başka kimseyi tanımadığımı ve tanımayacağımı bin kez söyledim.

... Bu zamandaki davranışımızdan maksat,dağınık bulunan özgürlükçüleri sizin çevrenizde toplamak ve bu vasıtayla güç kazanmaktan başka bir şey değildir...")

Doktor Bahâeddin Şâkir ve Doktor Nâzım Bey'ler

[Bahâeddin Şâkir Bey,] Meşrutiyet'in ilânından bir buçuk yıl önce, Paris'e geldi. İlk zamanlar benimle görüşmedi. Yalnız başına iş göreceğim sanıyordu. [Bizi] Diran Kelekyan Efendi tanıştırdı. Yusuf İzzeddin Efendi'nin çevresindendi. Bir süre sonra, bize katıldı. Cemiyet'te haberleşme göreviyle uğraştı. Bir yandan da [öğrenci olarak] morgda adlî tıp derslerine girerdi.

Zeki, biraz tutucu bir yurtseverdi. Müslüman olmayanlara düşmanlığı vardı. Küçük şeyleri büyütürdü. Büyüklük iddiasında bulunurdu. Yürekliydi; Paris'ten İstanbul'a [giderek kente] girmeyi ve gene dönmeyi başarmıştı. Bu girişte, bir takım kişilerle görüşmeyi ve bir çok işler yapmayı düşünüyordu; yapamadı. Bu işte, Diran Kelekyan'ın yardımını görmüştü.

Kendisinden yaşlı bir kadınla birlikte oturuyordu. İstan-

bul'dan özel olarak para aldığı söylenirdi. Üstü başı temiz gezerdi.

Meşrutiyet'in ilânından sonra, İstanbul'da Merkez-i Umûmî'de çalıştı. Bir aralık savaş sırasında, Cemiyet adına Trabzon taraflarına gitti, geldi. Ermenilere düşmandı.

Ben Âyân'a girdikten, özellikle itirazlara başladıktan sonra, öteki Cemiyet üyeleri gibi, o da benden yüz çevirdi. Benimle görüşmez oldu. Bir gün Nişantaşı'nda karşı karşıya geldik. Tuttukları yolun doğru olmadığını söyledim. "Ne kadar doğru olduğunu, yakında göreceksiniz" dedi.

Mütâreke'den sonra, Talât Paşa ve ötekilerle birlikte, Avrupa'ya kaçtı. Sonunda Berlin'de bir Ermeni kurşunuyla öldü. Pek sevimli, hoşsohbet ve yurtsever bir arkadaştı.

Doktor Nâzım Efendi

Arkadaşlarım içinde, benimle en çok bağlantılı olan ve birlikte çalışan Nâzım Efendi'ydi. Paris'teyken haftada üç dört sabah bana gelir, çalışırdı. Öteki arkadaşları kandırmaya gelen ve [bunda] başarılı olan Serhafiye Ahmed Paşa'ya yüz vermemiş, bir şeyi kabul etmemişti.

Doktor Bahâeddin Şâkir Paris'e geldiği sıralarda, Nâzım Efendi benden ayrıldı. Altı ay kadar beni yalnız bıraktı. Kenan ve Fazlı Efendi'ler de Paris'e gelmişlerdi.

Nâzım Efendi pek zeki değildir. Bahâeddin Şâkir Bey'de gördüğü parlak gösterişe kapılmıştı. Sonunda, onlarla yalnız bir iş göremiyeceğini anladıktan sonra, bana bir mektup yazarak, "Bir Cemiyet kurduk; siz de isterseniz geliniz, birlikte çalışınız" gibi küstahça bir öneride bulunmuştu. Yanlışını daha sonra anlayarak, gene birlikte çalıştık. Paris'te tıp öğrenimi görmüştü.

Benim Mısır gezisinden dönüşümde, topladığım bir miktar parayla çalışmalara başlamak istediğimizde, Nâzım Efendi'yi Selânik'e göndermeye karar verdik. Büyük bir yüreklilik göstererek gitti.

Önce Selânik'e, oradan İzmir'e gitmişti. İzmir'de bir tütüncü dükkânında çalıştı. Subaylarla, askerle bağlantı kurmuştu. Enver'le Niyâzi'nin dağa çıktıkları zaman, aleyhlerinde kullanılmak üzere İzmir'den getirilen bir kaç tabur askerle birlikte Nâzım Efendi de Selânik'e gelmiş, yolda subayları kandırmıştı.

İstanbul'a dönüşte, Merkez-i Umûmî'de çalışmış ve bir aralık Maârif Nâzırı [Eğitim Bakanı] olmuştu. Nâzır olduğu zaman, o da ötekiler gibi benimle ilgisini kesmiş, görüşmüyordu.

Pek yurtsever ve namuslu bir adamdı.

(Doktor Nâzım Bey, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenlerindendir; II. Abdülhamid yönetimine karşı giriştiği savaşımı, sonuna kadar sürdürdü.

Devrimden sonra Cemiyet işlerinde görev aldı. İttihad ve Terakki'nin son zamanlarında, pek kısa bir süre Maârif Nâzırlığında bulundu.

Mâbeyin Başkâtipliği sırasında, Cemiyet'le ilgili bir konu için Saray'a gelmiş olan Doktor Nâzım hakkındaki izlenimlerini Mâbeyin Başkâtibi Hâlid Ziyâ [Uşaklıgil] Bey, şöyle anlatıyor: "O güne kadar, Doktor Nâzım'la pek yakından ilgilenmiş değildim; ancak, onun hakkında söylenenler dolayısıyla, onu pek yakından tanımış gibi biliyordum. Nasıl bir devrin adamı olduğunu, kişisel isteklerinden tamamıyla sıyrılmayı başararak kendisince edinilmiş bir düşünce uğruna hep karanlıklarda işleyerek düzenlemeler yapan, ağlar ören,

en büyük hayat zevkini kendi hesabına birazcık bile ayırmayarak, ancak herhangi bir girişiminin başarısını görmekte aradığını bilir; onu Fransa büyük devriminde ortaya çıkan devrim sanatçıları, hattâ ülkü hastaları kabilinden tanır ve kişiliği pek yumuşak görünen bu adamdan, gizemlerle çevrili varlıkmış gibi ürkerdim."

II. Abdülhamid, tahttan indirildikten sonra da, İttihad'cıların devlet yönetimini ilgiyle izliyor ve zaman zaman özel hekimi Doktor Âtıf Hüseyin Bey'e, kendi dönemiyle ilgili ya da günlük siyaset konusundaki görüşlerini söylüyordu.

Eski Padişah, İttihad'cılar arasında Mahmud Şevket Paşa'yı ve Sadrâzam Talât Paşa'yı beğeniyordu.

Kişiler konusundaki görüşleri arasında, çoğu kez, kimi İttihad'cıların liyâkatsizliği üzerinde duran Sultan Hamid, Doktor Bahâeddin Şâkir Bey'in yalnızca özel hayatından söz ediyor ve Tâhir Paşa'nın eşiyle evlenmiş olduğunu anlatıyordu.)

Padişah Vahideddin'le ben

Padişah'a öğüt verenler, doğruyu söyleyenler, her zaman belâya uğramışlar; [onun] kuruntularına, istibdadına hizmet edenlerden, âlet olanlardan her biri, el üstünde tutulmuştur.

Sultan Vahdeddin'le, Efendi'liğinde iyi görüşürdüm. Haremiyle [eşi] de ailem pek içtelikli görüşürlerdi. Padişah olduğunda, ben kendisine haber gönderiyorum diye, görüşmeyi bir hafta erteledi. Görüşme günü, gene bir çok iltifatlarda bulundu; ama o ertelemenin nedenini anlayamadım. Sonraları bildim ki, benimle sık sık görüşmekten kaçınıyordu. Düşüncelerimi yazılı olarak belirtmemi emretti. Bir kaç kez yazdım. Paris'ten de yazdım.

Meclis açıldığı zaman, beni Âyân [Senato] başkanı yaptı. Oysa vekiller, Talât Paşa takımı, Rifat Bey'i, Âkif Paşa'yı önermişlerdi. Haftada bir gün, düzenli olarak huzura çıkmamı ve o gün yemeği Saray'da yememi uygun gördü.

Âyan başkanıyken, kendisine söylediğim sözler pek çoktu; hiç biriyle ilgilenmedi; "Bunları Sadrâzam'a (Tevfik Paşa'ya) da söyleyiniz" derdi. Oysa benim söylediklerimde Sadrâzam'ın gevşekliğinden de yakınmalar vardı. Buna acayip bir anlam vermiş olmalı ki, bir gün bana sadrâzamlığı önerdi, verdiğim kesin yanıt üzerine, bir daha açmadı.

Zihinsel bakımdan meşguldü, kendisine kuruntu gelmişti. Bir gün huzurda konuşurken, daha yakın oturmamı emretti. Neredeyse dizim dizine dokunuyordu. Kapının kapalı olup olmadığına baktı. Sözlerini, kimse işitemeyecek derecede yavaş söylüyordu.

(Mâbeyin Başkâtibi Ali Fuad Bey, Ahmed Rıza Bey'in Âyân başkanlığı konusunda, anılarında şu bilgiyi veriyor: "Bir zamanlar, İttihad'cıların göz bebeği ve hanedanın can düşmanı olan, Âyân'dan Ahmed Rıza Bey, daha sonra İttihad yöneticileriyle arası bozularak ve Vaniköy arkasındaki köşküne çekilerek Çengelköy üzerindeki kasrında oturan Veliahd'la ilişki kurmuş olduğundan, Meclis-i Umûmî'nin [Genel Meclis; Âyân ve Mebusan meclisleri] açılışında, padişah tarafından Âyân başkanlığına getirildi. Talât Paşa, istifa etmiş olduğundan, buna karşı çıkamadı."

Ahmed Rıza Bey'i Âyân başkanı yapmayı uygun gören Vahdeddin, bu isteğini Sadrâzam'a bildirmek üzere başmâbeyincisini gönderirken de şöyle demişti: "Âyân başkanlığı için benim bir adayım var. Kim olduğunu bulamayacağınızdan eminim. O mevki için, Ahmed Rıza Bey'i düşündüm. Bu

kişinin Meclis-i Âyân'daki muhalefetinin yükselme hırsından kaynaklandığından kuşku duymamalı. Kendisini o memurluğa atamakla münasebetsizliğine son verileceği doğaldır. Tarafımdan Sadrazam'a gidip, isteğimi bildiriniz."

Ahmed Rıza Bey'in belgeleri arasındaki 9 Eylül 1330 [22 Eylül 1914] tarihli ve Sadrazam'a yazılmış bir mektuptan da, Rıza Bey'in o tarihte Âyân başkanlığının söz konusu olduğu, bu konuyu İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin uygun gördüğü, ama sonradan Padişah'ın istemediği söylentisi çıkarıldığı anlaşılıyor.

Ahmed Rıza Bey, Padişah'ın verdiği güvence üzerine Âyân başkanlığına Cemiyet'ten kimilerinin engel oldukları kanısına varmış ve Sadrazama, bu mektupla yakınmalarını bildirmiştir.)

Bir takım rezillerin gizlice görüşüp Padişah'ı kandırdıklarını sonradan haber aldım. Meclis kapatılmıştı. Ben başkanlık makamına arada sırada gidiyordum; çünkü mebusların işlerine bakmak da, Âyân başkanının görevlerindendi.

Savaş zamanında sorumlu olan vekillerin belgeleri Mebusan'da saklıydı. Dâmad Ferid Paşa kabinesi, o kâğıtları almak istedi; ben verdirtmedim. Epey gürültüler oldu.

Bir gün, gene Âyân'daydım. Odamda Ferid Bey vardı. Bir not getirdiler; açtım; Sadrazam Ferid Paşa yazıyordu. Âyân başkanlığından alındığımı, yerime Mustafa Âsım Hoca'mn atandığını bildiriyordu.

Âyân başkanı bir yıl süreyle görev yaptığından, böyle üç ay sonra görevden alınmak yasaya, yönetmeliğe aykırıydı. Âsım Efendi'ninse, henüz âyânlığı [senatörlüğü] bile kabul edilmemişti. Zavallı Padişah'ın, nasıl bir etki altında bulunduğunu anladım.

Ben hiç aldırmayarak, ilk bayramda kutlamaya gittim. Beni iki şehzâdeyle birlikte kabul etti. Roma'dan, Paris'ten kendisine ağır mektuplar yazmıştım; Paris'ten dönüşümde yeniden gittim; benden özür diledi ve bir at bağışladı.

(Ahmed Rıza Bey, Divân-ı Âlî'nin belgeleri ve Âyân başkanlığından alınmasıyla ilgili kâğıtları arasında bulunan bir başka notta da, aşağıdaki tamamlayıcı bilgiyi vermektedir:)

Divân-ı Harb savcısı Meclis-i Mebusan'daki belgeleri istedi. Ben, Meclis-i Âyân başkanı sıfatıyla, tatil sırasında Meclis-i Mebusan işlerine de bakıyordum.

Meclis-i Mebusan'da kurulan Divân-ı Âlî, kimi mebusları sorgulamıştı. Bunların tutanakları yayımlanmamış, Meclis'in gizli belgeleri arasında saklanıyordu.

Savcı bunları istedi, vermedim. Gelip yerinde görebileceğini, ancak belgeleri Mebusan'dan çıkarıp kendisine teslim edemeyeceğimi bildirdim.

Yasama gücünün bağımsızlığı anlaşılamadığından, Sadrâzam Ferid Paşa bu belgelerde İttihad ve Terakki Cemiyeti aleyhine önemli şeyler vardır umuduyla [bunları] ele geçirmek istemiş ve bu konuda ısrarlı olmuştu.

Âyân başkanlığından alınmama bir neden de budur. Yerime getirilen Âsım Efendi, ertesi günü belgeleri teslim etmişti.

Sabah gazetesi, görevden alınmamın haberiyle birlikte yayımladığı bir makalede, "Ahmed Rıza Bey['in] yasa ve hükümete karşı gösterdiği şu isyan ve inadından dolayı, Divân-ı Harb işlemleri kesintiye uğramış, hükümet yetkililerini güç durumda bırakmıştır" diyordu.

İzzet Paşa Kabinesi'nin istifası

Sultan Vahdeddin, Mustafa Sabri Efendi'nin ve hempâsının [kötü işlerde birinin çevresinde bulunanlar; ayaktaşlar] büyüleyici etkisi altına girmiş, İttihad ve Terakki aleyhinde kafası doldurulmuştu. Vekillerden Câvid Bey'le, Hayri Efendi'nin kuruldan çekilmelerini istiyordu.

Bu işi Abdurrahman Şeref Bey'e vermiş, ama nasılsa [o, bu işi] beceremediğinden, beni çağırdı. Hastaymış; sarayın harem kısmındaki küçük bir odada görüştük.

"Mütâreke imzalandı; yabancılar yanımıza gelecekler; vekillerle temasta bulunacaklar; barış olacak. Savaş zamanında, Heyet-i Vükelâ'da [Bakanlar Kurulu] bulunan iki kişinin, bu aralık Meclis-i Vükelâ'da bulunmalarını İtilâf Devletleri'ne karşı uygun görmüyorum. İzzet Paşa sizin dostunuzdur, özel ve resmî olmayan bir yolla kendisine bunu anlatınız. Câvid Beyin, özellikle cihad [kutsal savaş] fetvası veren Hayri Efendi'nin yerlerine, başka uygun kimseleri atasın.

Bu iki kişi istifalarını verip çekilmeyecek olurlarsa, İzzet Paşa kabinesi istifa etsin; söz veriyorum, ben gene İzzet Paşa'yı kabine kurmakla görevlendiririm" dedi.

Gittim, durumu İzzet Paşa'ya anlattım. İzzet Paşa öfkelendi, "Bu öneri, sadrâzamın haklarına saldırıdır. Bunu istemeye Padişahın hak ve yetkisi yoktur" dedi. Ben yanıt olarak, "Böyle özel ve nâzik bir yolla değil, resmen kabineyi değiştirmeye bile Padişah'ın hakkı vardır. Vekillerin seçimi her ne kadar Sadrazam'a verilmiş ise de, onay ve kabulü Padişah'ın yetkisindedir" dedim; kandıramadım ve döndüm.

İzzet Paşa arkadaşlarını toplamış; tartıştıktan sonra, istifaya karar vermiş; ancak yazdıkları istifaya, Padişah'm bu

önerisinin Kanun-u Esâsî [Anayasa] hükümlerine aykırı olduğunu ima eder bir cümle eklemiş.

Mâbeyine yeniden çağırıldım; [Padişah] istifanameyi gösterdi, o cümle konusunda dikkatimi çekti. "Benim âyânım var, Kanun-u Esâsî'yi yorumlamak, Âyân üyelerinin hakkı ve görevidir. Kurulu özel olarak toplarsınız, tartışırsınız; önerim Kanun-u Esâsî'ye aykırıysa, bildirirsiniz" dedi.

Âyân'ı olağanüstü oturuma çağırdım ve gizli oturumda, işi olduğu gibi anlattım; Abdurrahman Şeref Bey yanıma geldi ve gizlice bana, "Biz bu işte sizi fedâ edeceğiz; başka yolu yok. Yanlış anlaşılma var diyeceğiz; siz yanlış anlamış ve bize yanlış anlatmış olacaksınız" dedi.

Bu gibi tevilleri asla kabul etmeyeceğimi bildirdim. Hattâ, "Kuşku duyuyorsanız, Padişah buraya, Meclis'e gelerek ifadesini kendi ağzından yineler" dedim. Kurul, öneride Kanun-u Esâsî'ye aykırı bir şey bulunmadığına karar verdi ve iş böylece bitti.

Benim [bu işteki] rolüm ikidir: biri, resmî olmayarak Zât-ı Şâhâne'nin önerisini İzzet Paşa'ya gidip aynen yinelemekten başka bir şey değildi; bunu herkes yapar. İkincisi, resmîdir; o da Meclis'i toplayıp, sorunun çözümünü Meclis'e havale etmekti. Meclis'ten bu kararı almak, herkesin yapabileceği bir iş değildi.

O gün gizli oturuma başkanlık ederken, tartışılan madde, siyasal hayatımı ilgilendirdiğinden, biraz sinirliydim. Dik söylüyordum. İzzet Paşa'nın ve kimi arkadaşlarının asıl kızdıkları, ama söylemedikleri yön budur.

(Talât Paşa Kabinesi'nin istifası üzerine, yeni kabineyi kurmakla görevlendirilen Tevfik Paşa, bir hafta süren görüş-

melerinden sonra bir sonuç alamamış ve yeni hükümetin kurulmasıyla Müşir Ahmet İzzet Paşa görevlendirilmişti.

Büyük bir tarihsel sorumluluğu üstlenen İzzet Paşa hükümeti 14 Teşrin-i evvel [Ekim] 1919 tarihinde kurulmuş ve gâlip devletlerle Mondoros Mütârekesi'ni [karşılıklı olarak silâh bırakma] imzalamıştı.

Mütâreke'den hemen sonra, Talât, Enver ve Cemal Paşa'ların bir gece Enver Paşa'nın yalısından Karadeniz yoluyla, gizlice İstanbul'dan ayrılmaları kabinenin durumunu sarsmıştı. Muhalefet ve özellikle muhalif basın, kabinede bulunan İttihad'cı nâzırlar hakkında şiddetli bir dil kullanmaya başlamışlardı.

VI. Mehmet Vahdeddin, bundan cesaret alarak hükümet içinde bulunan İttihad'cı yöneticilerin değiştirilmesi isteğiyle, önce Evkaf Nâzırı Abdurrahman Şeref Efendi'yi, sadrâzama göndermiş. İzzet Paşa da, Hayri Efendi'yle Câvid Bey'in aslında istifa etmekte olduklarını söyleyerek, yerlerine bir iki güne kadar uygun kimseleri bularak bildireceğini ve ama Dâhiliye Nâzırı Fethi Bey'in Meclis'te bir parti başkanı olması nedeniyle onun değiştirilmesinin uygun olamayacağını belirtmişti.

Mâbeyin Başkâtibi Fuad Bey'e göre, Abdurrahman Şeref Bey'in getirdiği bu yanıtı Hünkâr kabul etmiş görünmüşse de, iki gün sonra, 8 Kasım Perşembe günü Ahmed Rıza Bey'i yukarıdaki anılarında yazılı olduğu biçimde, yeniden Sadrazam'a göndererek Fethi Bey'in bir dakika bile hükümette kalmasının uygun olmıyacağında ısrar edince, İzzet Paşa, Ahmed Rıza Bey'e sert karşılıkta bulunmuş ve rahatsızlığına rağmen, Cumartesi günü Saray'a gelip, Padişah'a bunları kendisinin söyleyeceğini bildirmişti.

Cumartesi'ye kadar beklemeyi uygun bulmayan Padişah, gece geç vakit Ahmet Rıza Bey'i yeniden Sadrâzam'ın konağına göndermişti.

Sadrâzamın isteğiyle, aynı gece Bahriye Nâzırı Rauf Bey'le Dâhiliye Nâzırı Fethi Bey, Fındıklı'daki Âyân Dâiresi'ne giderek önerinin Kanun-u Esâsî'ye aykırı olduğu noktasında ısrar etmişlerdi.

Mâbeyin Başkâtibi Fuad Bey'e göre, "İzzet Paşa, Ahmed Rıza Bey'in, [Padişah'ın isteğini] zorbalıkla bildirmesinden üzülerek, Cuma günü öğleden sonra arkadaşlarını toplayıp, oybirliğiyle istifaya karar vermişlerdi."

İzzet Paşa Hükümeti'nin istifa belgesinde Padişah'ı özellikle kaygıya düşüren ve işin Âyân'a gitmesine neden olan maddesi şöyleydi: "Zât-ı Hümâyunları'yla hükümet kurulu arasında ortaya çıkmış hiç bir anlaşmazlık yokken, Kabine başkınına yüklenmiş olan sorumluluğun bir takım kayıt ve koşullarla sınırlandırılmasını, hükümlerine uymaya yemin ve kasem etmiş olduğumuz Kanun-u Esâsî ile bağdaşabilir görememekteyiz."

Başmâyabeyinci Lütfi Simavi Bey de anılarında, Ahmet Rıza Bey'in Padişah'la Sadrazam arasında haber götürüp getirme görevini yapacak yetkisi olmadığını söylemekte ve Ahmed Rıza Bey'in, Padişah'ın sözlerine, bu sözlerde bulunmayan bir kuvvet ve şiddet vererek, aslında sür'at-i intikaliyle [her şeyi hemen anlamasıyla] tanınan İzzet Paşa'nın bir onur sorunu çıkarmasına neden olduğunu yazmaktadır.

Bu kadar ısrarlı bir istek garip görünmekle birlikte, gene Lütfi Simavi Bey'e göre, Padişah kendisine, [Rıza Bey'e] söylediklerinin, düşünce boyutunu bir zaman geçmediğini, bir çok kez belirtmiştir.)

"Vahdet-i Milliye" Cemiyeti
[Ulusal Birlik Derneği]

Mütâreke'den sonra ülke, pek yalnız kalmıştı. İttihad ve Terakki Cemiyeti düşmüştü; İtilâf ve Hürriyet Cemiyeti'yse, aslında güçsüz ve örgütsüzdü. Hükümet âcizdi. Ülkede bir birlik kurarak Barış Konferansı'na birleşik bir kütle halinde gitmek gerekiyordu.

Bu nedenlerle "Vahdet-i Milliye" [Ulusal Birlik] adıyla bir dernek kurmak istedim. Bu önemli girişimde bulunduğum sırada Meclis kapatılmıştı. Vahdet-i Milliye'nin gerekliliği, bir kat daha artmıştı.

Bunun için grupları bir toplantıya çağırdım. Âyân başkanlığının bana verdiği güçten yararlanarak daha ne yapmak gerekiyorsa, yaptım.

(1919'da, İstanbul'da resmen kurulup bildirgelerini hükümete vermiş bulunan yedi parti ve sekiz siyasal dernek vardı. Partiler, sırasıyla, Hürriyet ve İtilâf, Demokrat, Sosyal Demokrat, Teceddüd, Hürriyetperver Avam, Radikal Avam, Selâmet-i Osmaniye adlarını taşıyordu.

Siyasal derneklerse, Selâmet-i Amme Heyeti, Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti, Ahali-i İktisad, Trabzon ve Havâlisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, Wilson Prensipleri, Vilâyat-ı Şarkiye, Müdafaa-i Hukuk-u Milliye, Kilikyalılar, Makedonyalılar Cemiyetleriydi.)

Hürriyet ve İtilaf Fırkası toplantıya gelmedi; önce çağrı belgesinin Âyân başkâtibince imza edilmiş olmasını; ikinci olarak, toplantıya Teceddüd Fırkası'nın, yani İttihad ve Terakki'nin yeni yöneticilerinin de çağrılmış bulunmasını bahane gösterdi.

Kısacası, Vahdet-i Milliye'de İttihad'cı üyeler var diye işbirliği yapmaktan kaçındı. Bununla da kalmayarak, Vahdet-i Milliye aleyhinde propaganda yaptı.

Vahdet-i Milliye'ye Âyân'dan aldığım kimseler, sayıca az pek az ve pek temizdiler. Vahdet-i Milliye'den maksadın ne olduğunu ve bundan yurda gelecek yararı düşünecek yerde, kimlerden oluştuğunu ve içlerinde üç dört İttihad'cı bulunduğunu düşünerek Cemiyet'in yok olmasına yürünüldü.

Başta Sadrâzam Dâmad Ferid Paşa'yla Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi oldukları halde, Vahdet-i Milliye'ye, gizli bir İttihad cemiyeti gözüyle görülerek düşmanlık edildi.

Çüruksulu Mahmud Paşa'yla bir gün Sadrâzam Ferid Paşa'yı Bâbıâli'de [hükümet binası] ziyaret etmiştik. Vahdet-i Milliye'nin yararlarından söz ettim. Hükümete yardımcı olacağını anlattım. Paşa'nın aklı ve düşüncesi İttihadcılar olduğundan, Vahdet-i Milliye'nin İttihad'cı olduğunu söyledi.

"Otuz üç üye içinde, dördü eski İttihad'dandır. Siz de İttihad'cıydınız. Bütün ülke İttihad'cı olmuştu. Bundan ne çıkar? Ne zarar gelir?" dedimse de, kanmadı. Ortalıkta var olan çâresizlik içinde biraz ağzını oynatanları, ulusal çıkarların korunmasını görev bilenleri, saygıdeğer insanlar olarak görmek gerekirdi.

Hoca Sabri Efendi, Sabah gazetesinde aleyhimde bir makale yazdı ve bir kaç gün sonra Şeyhülislâm oldu. Ferid Paşa'yla birlikte Padişah'ı etkileyerek, benim gibi eski bir İttihad'cının Âyân başkanlığında bulunmasına itiraz ettiler; Padişah'ı kandırdılar ve görevden aldırdılar.

Vahdet-i Milliye'nin Âyân Dâiresi'nde toplanmasına karşı çıkıldı. Ben, Âyan başkanlığında bulundukça, direniyordum. Ama, Âyân başkanlığından alındıktan sonra Vahdet-i Milliye'yi Binbirdirek'te bir evde toplamak zorunda kaldım.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, girişimlerimin aleyhinde bulunuyordu. Çünkü, o fırkaya [partiye] girmemiştim. Dışarda güçlü bir kişinin bulunması ve bazı şeyler yapması, Hürriyet ve İtilâf'ın işine elvermedi. Hırs ve kıskançlık nedeniyle benim kolumu kanadımı kırmak istiyorlardı. Vahdet-i Milliye'nin ülkemizde barışın kurulmasına kadar, geçici bir zaman için kurulduğunu bile düşünmüyorlardı.

Benim Âyân başkanlığından alınmam ve bir takım İttihad'cıların tutuklanmaları, beni de tutuklamak istemeleri, hükümetin Vahdet-i Milliye aleyhinde olduğu söylentisinin yayılması, Vahdet-i Milliye üyelerini korkuttu, toplantılara gelmemeye başladılar. Sonunda, dernek dağıldı.

(Vahdet-i Milliye Cemiyeti'nin tüzüğünün birinci maddesi, "Ülke ve ulusun yüce hakları ve çıkarlarını korumak ve savunmak ve ülkeyi düşmüş olduğu tehlikeden esenliğe ulaştırmak yollarını aramak ve hazırlamak üzere Vahdet-i Milliye adıyla bir kurul oluşturulmuştur" diyordu.

İkinci maddeyse, aynen şöyleydi: "Vahdet-i Milliye kurulu maksadına ulaşmak için Vilson ilkelerinin adaletli olarak uygulanmasına dayanarak, ulusal yetenekliliği göstermeye çalışacak ve kuvva-yi milliyeyi [ulusal güçleri] toplamak ve birleştirmek üzere, gereken hazırlıklarda ve girişimlerde bulunacaktır."

Cemiyet, aynı zamanda Avrupalı, Amerikalı kimselerden oluşan ve karma bir kurulun, Anadolu'da dolaşarak dünya kamuoyunu aydınlatacak inceleme ve soruşturmalarda bulunmasını da, istiyordu.

Yiyecek içecek sıkıntısı ve güvenlik sorunları da, tüzük maddeleri arasında yer almıştı.

Vahdet-i Milliye kurulunda bulunanlardan kimileri şun-

lardı: Çürüksulu Mahmud Paşa, Ahmed İzzet Paşa, Abdurrahman Şeref Bey, Topçu Feriki Rıza Paşa, Birinci Ferik Hurşid Paşa, Nâbi Bey, Celâleddin Muhtar Bey, Hâmid Bey, Çürüksulu Ahmed Paşa, Rasadhane Müdürü Fatin Efendi, Eski Mâbeyin Başkâtibi Cevad Bey, Matbuât Cemiyeti başkanı Mahmud Sadık Bey, eski Konya valisi Celâl Bey, eski Divâniye mebusu Ali Haydar Mithat Bey, eski elçilerden Osman Nizâmi Paşa, eski Maârif Nâzırı Said Bey, eski Dâhiliye Nâzırı Mustafa Ârif Bey, eski Nâfia Nâzırı Ziyâ Paşa, eski Harbiye Nâzırı Cevad Paşa, eski Dâhiliye Müsteşarı Fuad Bey, eski şeyhülislâm Hulûsi Efendi, Dâmad Hâmi Bey, eski Dâhiliye Müsteşarı Hâmid Bey, Âyân üyelerinden Halîm Bey, eski Hâriciye Müsteşarı Reşad Hikmet Bey.)

Amerika mandası sorunu

Amerikan senatosundan Mösyö Kreyn, bir kaç arkadaşıyla birlikte İstanbul'a gelmişti. Amerikan elçisi aracılığıyla tanıştıktan sonra, bana dedi ki: "İstanbul'a bir misyonla [özel görev] geldim; en önce sizinle görüşmek isterim; sonra bir kaç kişiyi daha göreceğiz. Ulemâdan bir kişiyle de konuşmak isterim."

Kendisi Arnavutköy okulunda oturuyordu. Fatin Hoca'yı aldım, bir sabah gittim; islâm siyâsetiyle ilgili şeyler sordu. Fatin Efendi, gereken yanıtları verdi. Bir kaç gün sonra, resmen görüşmek üzere ayrıldık.

Vahdet-i Milliye temsilcisi olarak Çürüksulu Mahmud Paşa, Nâbi Bey, Reşid Bey ve ben, dört kişi elçiliğe gittik. Onlar da dört kişiydiler. Bir de çevirmenleri vardı. Amerikan mandasını isteyip istemediğimizi sordular.

Ben yanıt verdim; mandadan, himâyeden maksadın ne olduğunu sordum. Siyasal bağımsızlığımıza en küçük bir zarar verecek bir himayeyi, istemediğimizi söyledim ve "Türkler kendilerine efendi değil, dost istiyorlar. Amerika, hem insanlık ve hem kendi çıkarları için bize yardım edecek olursa, makbuldür. Bayındırlık işlerinde ayrıcalıklar tanınır; tarım gereçleri kendisinden alınır. Amerika'yı seçmekten maksadımız, yansızlığı, siyasal araçlarla çıkar sağlamaktan kaçınması ve yayımladığı ilkelerle kendilerini, bütün uygarlık dünyasına karşı bağlamış bulunması ve dış yatırıma ayırabilecek pek çok sermayesi bulunmasıdır. Yapılacak fabrikalarımıza Amerika kendi adamlarını getirir, Amerika dış ülkelere karşı haklarımızı savunur ve bizim ilerlelemize ve gelişmemize yardım eder," dedim. Ermeniler konusunda düşüncemizi sordular; ona da uygun yanıtlar verildi.

Bizden sonra gazetecileri, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı, kişisel olarak Ali Kemal Bey'i ve başkalarını da çağırmışlar; bu soruşturmaların sonucu açıklanmadı; öylece kaldı.

Wilson İlkeleri ve Türkçülük konusundaki düşünceler

(Ahmed Rıza Bey'in belgeleri arasında bulunan ve bu görüşmeyle ilgili notlarda, Wilson İlkeleri'nin uygulanma biçimi konusundaki soru, şöyle yanıtlanmıştır:)

Wilson İlkeleri, insancıl ve ahlâksal düşüncelerden esinlenmiş yüce bir görüş olduğunda kuşku yok ise de, her ülke hakkında birden bire uygulanabileceği düşünülemez.

Türlü ülkelerin gereksinmeleri, beceri ve yetenekleri, toplumsal yapıları dikkate alınmak koşuluyla, Wilson İlkele-

ri'ne değişik uygulama yöntemleri kabul etmek zorunludur. Ülkemize gelince; devletin siyasal yapısı, coğrafî durumu çok iyi anlaşılmadıkça ve uygun ortam hazırlanmadıkça, bizim Wilson İlkeleri'nden hakkıyla yararlanabileceğimizi sanmıyorum.

... Yanlış yollardan gidiliyor. Saygıdeğer bir ulusçuluk akımı oluşturmaya yeterli ve yetenekli olan bir çok güçler, türlü akımlar arasında dağılıyor. Yabancılar bundan dolayı kötü düşüncelere kapılıyor.

Araştırma ve iş deneyiminde hızlılık ve adalet, ulusal onurumuz bakımından ne kadar gerekliyse, ulusal birliğimizi ve yurttaşlar arasında birlik duygusunu incitecek kişisel ve yasaya aykırı aşırılıklardan kaçınmak da, o derece zorunludur.

Türkçülük konusundaki düşünceler, Türkçülük; Türkleri, Osmanlıyı oluşturan halklardan siyaset olarak ayıran, dolayısıyla birliğimizi ve birbirimize bağlılığımızı kıran bir etken olarak düşünülüyorsa, hiçbir zaman Türkçülük gibi güzel bir isimle anamayacağım. Bu düşüncenin, tamamıyla aleyhindeyim.

Bunu yasalarımıza da aykırı bulduğum gibi, devletin genel siyaseti için de zararlı görürüm. Türkçülük'ten maksat, Osmalıyı oluşturan halklar içinde en çok hırpalanmış, hep koruyucusuz kalmış, mert, soylu bir halka, özel olarak yardım etmek, onun toplumsal bakımdan yükselmesine çalışmak, ona bilim ve kültür, servet ve refah getirmek, Türk öğesini toprağa olan bağlılığını arttıracak nedenleri hazırlamak; kısacası, Türklerin düşünsel ve toplumsal düzeylerini, yüzyılımızla uyumlu bir duruma getirmekse, bu düşünceyi onaylarım."

(Osmanlı İmparatorluğu'nda ulusçuluk akımı konusundaki soruya da şu yanıt verilmektedir:)

"... Bireysel isteklerin, özel yayın ve telkinlerin toplamına düşünce akımı denilemez; bunlar olsa olsa, propaganda niteliğinde kalır. Ulusal bir düşünce akımı ortaya çıkması için, her şeyden önce, ulusun belli başlı kutsal ve yüce bir amacına inandığı ve bağlı olduğu bir hedefi, bir ülküsü bulunmalı; büyük bir çoğunluk bu hedef çevresinde toplanmalı; gidecek yollar bir birinden ayrı olsa bile, sonuçta ulusal çalışma bu hedefe varılmasına yönelik olmalıdır. Bence yararlı ve yasal olan ulusçuluk akımı budur. Oysa bugün üzülerek görüyoruz ki, muhalefet akımları, eleştiri ve düşmanlık eğilimleri, rekabet gürültüleri arasında dost, yurttaş, dindaş birliği kaybolmaktadır.

Ulusumuzun şu aralık üstüne sürülmek istenilen lekeden kurtarılması, Osmanlılığın aklanması ve masumluğunun kanıtlanması, Cemiyet-i Akvâm'a [Uluslar Topluluğu] girmeğe uygun ve ulusların hayatında önemli bir görev yapmasına yetenekli olduğumuzun tanıtılması, pek önemli ve kutsal bir amaçtır...")

Şûrâ-yı Saltanat önerisi ve tutuklanmam

Âyan kapanmıştı; ama her perşembe ve pazartesi gidiliyordu. Padişah'a bazı şeyler arzetmek üzere bir öneride bulundum. Kendi çevresinde bir Şûrâ-yı Saltanat [Saltanat Danışma Kurulu] bulundurulması gereğini anlattım.

Padişah yalnız kalmıştı ve ülkeyi tanımıyordu. Yardıma gereksinmesi vardı; başka devletlerin hükümdarlarında yöntem geçerlidir. Çürüksulu Mahmud Paşa, Abdurrahman Şeref Bey, Reşid Âkif Paşa, düşünceme katıldılar. Telefonla bir

görüşme istedik; kalktık Saray'a gittik. Son saatte Âkif Paşa mazeret belirtti ve gelmedi.

Padişah bizi soğuk kabul etti. Önce Mahmud Paşa, sonra Abdurrahman Şeref Bey, maksadımızın ne olduğunu anlattı; hattâ Abdurrahman Şeref Bey, uzunca, Padişah'ı övücü bir giriş yapmak istedi; Hünkâr öfkeyle, "Bu sözlere gerek yok!" diyerek sözünü kesti ve "Evet, Ahmed Rıza Bey bana bir kaç kez bu Şûrâ-yı Saltanat'tan söz etti; bilmem Kanun-u Esâsî'yle bağdaşabilir mi?" dedi.

"Anayasayla yönetilen İngiltere'de ve Almanya'da bulunduğuna bakılırsa Kanun-u Esâsî'ye aykırı değildir. Aykırı olduğu varsayılsa bile, şeriate değildir; tam tersine, şeriatimiz danışmayla iş görülmesini emrediyor" dedim. Bu yanıtımdan dolayı gücendi.

"Sadrâzamla görüşeyim," diyerek sözümü kesti ve istediğimizi yapmadı. Onun arkada bir "şûra-yı saltanat"ı varmış, Hoca Mustafa Sabri Efendi, Mösyö ..., Sâmi Bey gibi adamlardan oluşan bu kurulla gizlice görüşüyorlarmış.

Tutuklanmam

Hükümetin benim tutuklanmamla uğraştığını işitiyordum. Kaçmak istemedim; çiftliğe jandarma yolladılar, çağırttılar; gitmedim. Bir gün eve erzak almak için İstanbul'a inmiştim. Balıkpazarı'ndaki bakkal dükkânına girerken, sağımda ve solumda birer kişi belirdi.

Beni tutuklamakla görevli olduklarını söylediler, "Bakkal dükkânına kadar gidelim, oraya adamım gelecektir; alınacak şeyleri tenbih edeyim, sonra gidelim," dedim, razı oldu-

lar. Adamım geldi, tutuklandığımı anlattım. Ziyâ Paşa geçiyordu; ona da söyledim.

Sonra birlikte karakola gittik; polis müdürünün odasında, Dâhiliye Nâzırı Âdil Bey'le telefonla konuştum; "Ben burada karakolda tutuklu bulunduğum bir zamanda, sizin Dâhiliye Nezâretinde bulunmanız, şaşırtıcı olmuyor mu?" diye sordum.

Kendisinin bilgisi olmadığını ve işi soruşturacağını söyledi. Polis Müdüriyeti'nden bir arabayla Ayasofya Adliyesi'nde bir yere gittik. Belgelerin kaydına bakılacakmış; Abdurrahman Bey, Adliye Nâzırı'ydı, görüşmek istedim, başaramadım.

Oradan bir başka memur, beni alarak gene arabayla Harbiye Nezâreti önündeki dairelerde oturan Emniyet Umumiye'ye [Emniyet Genel Müdürlüğü] götürdü, müdürlüğe Şevket Bey yeni atanmışmış; yâveri beni arabada görünce kutlamaya geliyorum sanarak içeri koştu, haber verdi. Şevket Bey çıktı, beni teşekkürlerle kabul etti; konuyu anlatınca şaşırdı kaldı. İşten asla haberi olmadığını söyledi; hemen telefonla Harbiye Nâzırı Şefik Bey'den sordu; o da haberi olmadığını bildirdi.

Tutuklandığımı haber alan Celâl Nuri Bey ve başkaları, benimle görüşmeye geldiler. Harbiye Nâzırı'nın yanıtını bekleyerek iki saat müdürün odasında oturdum; birlikte yemek yedik. Sonunda Harbiye Nâzırı geldi, benden af diledi. "Bir yanlışlık olmuş, özgürsünüz" dedi.

Ertesi günü haber aldım ki Sadrâzam Ferid Paşa'yla Şeyhülislâm Sabri Efendi'nin emirleri üzerine tutuklanmışım. Nâzırlardan hiç birinin haberi yokmuş; tutuklanmam Bâbıâli'ye [Hükümet'e] kötü etki yapmış. Ferid Paşa korkmuş, emrini geri almış, dediler. Gazetelere bir şey yazdırılmadı.

Paris'ten dönüşümde Padişah'ı ziyaretimde, tutuklandığım zaman pek üzüldüğümü kendisine anlattım. Benden af diledi; veliaht daha o günü üzüntülerini bana telefonla bildirmişti.

Yurdun esenlik ve mutluluğu yolunda otuz yıl çalışmış bir adamın, özellikle Mebusan ve Âyân Meclisleri'ne başkanlık ederek ulusun en büyük birer makamında yıllarca görev yapmış bir adamın böyle cânî gibi sokak ortasında tutuklanması pek gücüme gitti. Artık İstanbul'da duramaz oldum. Bir kaç gün sonra, Roma yoluyla Paris'e gittim.

(Ahmed Rıza Bey'in belgeleri arasında bulunan, Harbiye Nâzırı Süleyman Şefik Paşa'ya yazılmış bir mektup karalamasında şöyle denmektedir:)

"Aynı konudan dolayı benim gibi cinayetle suçlanarak tutuklama belgesiyle tutuklanan, Âyân'dan Muhiddin Efendi'nin, özel vagonla, kendisine saygı gösterilerek, ikramlarda bulunularak Bağdat'a gittiğini ve Padişah tarafından "birinci rütbe Mecîdî nişanı"yla ödüllendirildiğini işittim.

Bu haber doğruysa, bir ülkede iki türlü adalet olamayacağından, öteki tutuklular ve sanıklar hakkında da, benzer işlem yapılması, yasaya, hak ve adalete uygun olur."

(Gene belgeler arasında bulunan daha sonraki tarihli Meclis-i Âyân Başkanı Mehmed Tevfik imzalı ve "Meclis-i Âyân üyelerinden Ahmed Rıza Beyefendi Hazretleri'ne" başlıklı mektupta da şöyle denilmektedir:)

"Size karşı yapılan kimi işlemlerden ve her nasılsa olmuş olan davranışlardan doğan üzüntüyle yazıldığı kuşkusuz olan 20 Şubat 1920 tarihli mektubunuz elime geçti.

Bu davranış ve işlem, Âyân Meclisi'nce de üzüntüyle karşılanmıştır. Bu konuda bir girişimde bulunulmamış oldu-

ğu sizin tarafınızdan da biliniyor. Bu durum, zamanın [koşullarının] önem ve nâzikliği nedeniyle enine boyuna düşünmekten doğmuştur. Yurdun çıkarlarını sağlamaya yönelik seçkin hizmetlerinizden, arkadaşlarınız pek duyguludurlar; ülke ve ulus, yüce kişiliğinizden daha pek çok hizmetler beklemektedir. Yurtsever çalışmalarınızda, Tanrının yardımına ulaşmanız konusunda içten dileklere bütün üyeler saygıyla katılmakta ve Âyân Meclisi üyeleri, zât-ı âlîlerini her zaman aralarında ve birlikte görmekle mutlu olacakları belirtilir, efendim."

(Ahmed Rıza Bey de, bu mektuba verdiği yanıtta şunları söylemiştir:)

"... Hakkımda her nasılsa yapılmış olan davranışın ve işlemin Âyân Meclisi üyelerinin üzülmesine yol açtığı, ama zamanın nâzikliğinin enine boyuna düşünülmesinden dolayı bu konuda bir girişimde bulunulmaktan kaçınıldığı belirtiliyor. Bu davranış ve işlemin, böylece takbih [çirkin görme, beğenmeme] edilmesini, şimdilik yeterli bir senet sayarım. Paris'te yurt çıkarlarını savunmaya ve sağlamaya yönelik âciz hizmetlerimi onaylayan ve beni çok üzgün ve mahzun bulunduğum şu zamanda, böylece de ödüllendiren saygıdeğer Âyân üyelerine arzı teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım, efendim" demiştir.

Cumhuriyet

TARİH - KÜLTÜR DİZİSİ

Çıkacak Kitaplar:

- Nasrettin Hoca (İlhan Başgöz)
- Devrim Yazıları (Babeuf)
- Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri (Tevfik Çavdar)
- Türkiye Maarif Tarihi (Nafi Atuf Kansu)
- Cumhuriyet Devrimi'nin Yozlaşma Sürecinde İlk 22 Yıl (Dr. Sinan Çaya)
- Osmanlı'da Batışın Üç Evresi (Ahmet Rasim)
- Pedagoji Tarihi (Nafi Atuf Kansu)
- Sosyalizm, Kemalizm ve Din (Prof. Alpaslan Işıklı)
- Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı (O. Selim Kocahanoğlu)